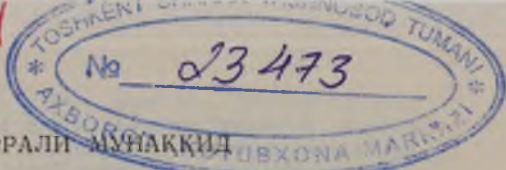

С. 63-643
С. 715

ҲАФИЗ АБДУСАМАТОВ

САЙЛАНМА

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти лауреати, филология фанлари доктори Ҳафиз Абдусаматов атоқли танқидчи, адабиётшунос олим ва кўзга кўринган жамоат ҳамда маданият арбобидир.

Ҳафиз Абдусаматов ёшлигиданоқ санъат ва адабиётга қизиқди. Бу қизиқиш уни Ўрта Осиё давлат университети филология факультетига етаклаб келди. У факультетни ва унинг қошидаги аспирантурани муваффақиятли тугатиб, 1952 йили машҳур адабиётшунос олим Л. И. Тимофеев раҳбарлигида «Улуғ Ватан уруши даври драматургияси» мавзuida Москвада кандидатлик диссертациясини ҳимоя қилди. Ёш тадқиқотчи бу ишида К. Симонов, А. Корнейчук, Л. Леоновларнинг драматик асарларини ҳам кенг таҳлил этди.

Ҳафиз Абдусаматов 1950 йилларнинг бошларида С. Азимов, С. Қосимов, М. Юнусов, Н. Маллаев каби бир қанча талантли ёш танқидчилар плеядаси билан ўзбек адабий танқидчилиги ва адабиётшунослиги соҳасига кириб келди. У, сафдошлари билан бирга ўзидан олдинги адабиётшунос ва танқидчи олимлар, устозлари бўлган Е. Э. Бертельс, Л. И. Тимофеев, М. Богданова, К. Зелинский, М. Авезов, И. Султон, В. Зоҳидов, Ғ. Каримов, М. Шайхзода ва бошқаларнинг совет адабиётшунослиги ва танқидчилиги, айниқса ўзбек, рус, қozoқ ва Ўрта Осиёдаги бошқа халқлар адабиётлари тарихи, унинг айрим назарий масалаларини ишлаш соҳасидаги тажрибаларига таяниб, илмий иш олиб бора бошлади. 1954 йилда шу давр умумсовет адабиётшунослиги ва драматургия танқидчилигида актуал масала бўлган «Улуғ Ватан урушидан кейинги ўзбек совет драматургиясида конфликт масаласига доир» монографик тадқиқоти босилиб чиқди. 50—60-йилларда Ҳ. Абдусаматовнинг бирин-кетин ўзбек совет сатираси ва драматургиясининг атоқли арбобларидан Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин ҳаёти ва ижодини атрофлича таҳлил этувчи иккита монографияси нашр этилди. У айниқса адабиётда конфликт ва сатира муаммоларини кенг планда ёритиб, адабий жараёнда фаол қатнашди.

Ҳафиз Абдусаматов мунаққидлик ва илмий-текшириш фаолиятини катта ташкилотчилик, жамоатчилик ва раҳбарлик ишлари билан қўшиб олиб борди. У 1952 йилдан бошлаб Ўзбекистон ~~1912~~ Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида катта илмий ходим, сектор мудири, директор ўринбосари вазифаларида, 1960—1963 йиллар Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети пропаганда ва агитация бўлимининг сектор мудири, фан ва маданият бўлими мудирининг ўринбосари, 1964—1966 йилларда ~~Ўз~~ Маданият ва маданиятнинг биринчи ўринбосари; сўнг яна А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти таржима назарияси адабий алоқалари, болалар адабиёти бўлими мудири; Тошкент давлат маданият институти ректори, «Шарқ юлдузи» журналининг бош муҳаррири лавозимларида ишлади: ҳозир эса Ҳамза номидаги Санъатшунослик илмий-текшириш институти директори вазифасида ишлаб келмоқда.

Ҳ. Абдусаматовнинг танқидчилик, адабиётшунослик, публицистика соҳасида катта ютуқларга эришишида ўзбек совет адабиёти тарихи, унинг айрим назарий масалалари билан чуқур, ижодий, ҳар томонлама шуғулланиши, умумсовет адабиётшунослиги назарий ютуқларига чуқур таяниши, улкан совет ёзувчилари, олимлари, драматурглари ва публицистлари билан доимо алоқада бўлиб

бориши, кундалик партия, адабиёт матбуотларида адабиётшунослик, танқидчиликнинг долзарб назарий ҳамда сиёсий масалаларини партиявий позицияда дадиллик билан кутаришлари ҳам муҳим роль ўйнади. Натижада олим ва мунаққиднинг кўп миллатли совет адабиётининг ўзаро алоқалари, ўзбек адабиётининг қардош рус, украин, Ўрта Осиё халқлари адабиётлари билан ўзаро ҳамкорликлари, адабиётимизнинг интернационал моҳияти, ғоявийлиги ва партиявийлиги, адабий-маданий меросга марксистик муносабат ҳақида талай илмий публицистик ва назарий мақолалари пайдо бўлди.

Олим икки томлик «Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки» (1961—1962), «Ўзбек совет адабиёти тарихи»нинг бир томлиги (рус тилида, 1967) ва уч томлиги (1968—1972) каби йирик коллектив тадқиқотларда авторлардан бири сифатида актив иштирок этди.

Ўзбек совет драматургияси ва сатираси масалаларини текшириш, драматургия ва сатиранинг энг яхши намоёндалари ижодиётини синчиқлаб ўрганиш Ҳ. Абдусаматов танқидий ва илмий фаолиятида энг кўп ўринни эгаллади. У ўзбек совет сатираси тараққиётини тарихий ва назарий аспектларда атрофлича таҳлил этган, сатирада типиклик, сатирик образ, конфликт ва ҳоказо проблемаларни кенг ёритган «Ўзбек адабиётида сатира» деган темадаги асари учун филология фанлари доктори илмий даражасини олишга сазовор бўлди (1968).

Муаллифнинг бу бир томлик «Танланган адабий-танқидий асарлари» куллиётига унинг кейинги 20—30-йиллар ичида адабиётшунослик ва танқидчилик, илмий публицистика соҳасидаги тадқиқотлари жамланган. Китоб «Замон ва санъаткор», «Давр нафаси», «Драматургия ва театр» сарлавҳалари остида уч қисмга ажратилган. Биринчи қисм яхлит бир тадқиқот бўлиб, унда А. Қаҳҳор ижодининг ўзбек совет публицистикаси ва новеллачилигининг шаклланишдаги роли, унинг дастлабки ҳикоя, фелъетонларининг ғоявий-бадний хусусиятлари, А. Қаҳҳор ҳикояларининг шаклланишида ўқиш-ўрганиш ва матбуотнинг роли, буюк рус сатириклари ва новеллистлари Н. В. Гоголь, А. П. Чеховнинг ҳикоя ва саҳна асарларини ўқиш-ўрганиш, уларнинг энг яхши асарларини ўзбек тилига таржима қилишнинг ҳаётбахш таъсирлари ҳақида бой фактлар келтирилади. Айниқса, Абдулла Қаҳҳорнинг 20-йиллардаги синфий кураш, ижтимоий-сиёсий муҳит, санъаткорнинг даврга, синфга хизмат қилишини ғоявий-эстетик асослари қабартиб кўрсатилади. Унинг сатирасига хос хусусиятлари, кулгининг роли ва турлари очиб берилди, рус классик ёзувчилари тажрибасидан ижодий ўрганганлиги таъкидланади: «А. Қаҳҳор кулгининг қудратини ўз асарларида бадний образларда ифода эта олган. Булар ҳаммаси адибимизнинг рус классиклари традицияларига тўғри ёндашганлигини, улардан тўғри фойдаланганлигини кўрсатади. Бунинг натижасида А. Қаҳҳор машқдан ўтиб, ҳикоячилик касбини эгаллади. Кейинчалик моҳир новатор новеллист, ажойиб талант эгаси бўлиб етишди. Бу даврда унинг ўзига хос такомиллашган стили, бошқа ёзувчилардан ажралиб турадиган лўнда, ихчам, сиқик, индивидуал ижодий тили ташкил топди ва ривожланди.

Адибимиз ҳикоя жанрида шуҳрат қозонди. Салмоқли ижоди билан ҳикоя жанрининг олдинги жанрлар қаторидан ўрин эгаллашига муҳим ҳисса қўшди». Шу қисмдаги «Буржуа миллатчиларини фош қилувчи роман», «Қўшчинор» чироғлари», «Ўзбек аёлининг тақдири ҳақида повесть» боблари таҳлиллари орқали ёзувчининг йирик проза жанридаги ижодий эволюцияси ва ўзбек прозаси тараққиётига қўшган салмоқли ҳиссаси белгилаб берилди.

А. Қаҳҳорнинг «энг қийин жанрда яратган», Мирзачўлда янги ерларни ўзлаштиришга бағишланган, Москва, Ленинград ва бир қанча халқ-демократик мамлакатларида саҳналаштирилган, СССР Давлат мукофотиغا сазовор бўлган «Янги ер» («Шоҳи сўзана», 1950—51 йиллар); эскилик сарқитлари ва индивидуализм психологидеологиясининг янгиликка мувофиқлашишга уринишининг энг даҳшатли маразларини фош этган, ҳажвий жанрнинг ўзига хос эстетик изланишлари, бадий-иғодали имкониятлари доирасини кенгайтирган, миллий маънавий ва психологик силжишларини акс эттирган «Оғриқ тинилар» (1954 й.) комедиялари ҳам муаллифнинг синчков, теран, профессионал таҳлилидан четда қолмади.

«Танланган асарлар» тўпламининг иккинчи қисми «Давр нафаси» дея аталиб, бунда ўзбек революцион шоири ва драматурги Ҳамза пьесаларидан тортиб, шу кунгача бўлган ўзбек драматургияси замон билан ҳамнафаслиги, партиявийлик, халқчиллик ва интернационализм принципларига содиқлиги адабий жараён билан чамбарчас боғлаб текширилади. Бунини Ҳамза ва Яшин, Абдулла Қаҳҳор ва Уйғун, Назир Сафаров ва Баҳром Раҳмон драматургиясини таҳлилларида яққол кўриш мумкин.

Мунаққид Ҳамза драмаларидаёқ рус кишилари образларида (жумладан, «Хива инқилоби»даги Алексеев, «Ғолибият»даги Александр Михайлович ва Зайцев, «Лошмон фожиаси»даги Ванька каби) акс этган инқилобий руҳ ва халқлар дўстлиги гоёлари ҳаётда, адабиётда, бадий жараёнларда тобора ривожланганни кузатади.

Ҳ. Абдусаматов К. Яшиннинг ижодий ва ижтимоий фаолияти ҳақида кенг тўхталиб, Ўзбекистон совет ёзувчилари Союзининг раҳбари, Оснё ва Африка ёзувчилари Совет Комитетининг раиси сифатида кўп йиллар ишлашини, кўп миллатли совет адабиётининг атоқли намояндалари: К. Симонов, А. Сафронов, М. Аvezов, М. Турсунзода, Б. Кербобоев билан ўзаро дўстлик алоқалари самараларини кўрсатиб беради. («Адабий дўстлигимиз — абадий дўстлигимиз»), Украина ва ўзбек адабиётининг ўзаро ҳамкорликда, таржима ва жонли алоқалар тарихи ва унинг ижобий самаралари ҳақида фикр юритади («Қўшчинор илдиэлари»), Ўзоқ Шарқдаги совет адабиёти кунлари, қардошлик туйғулариининг ҳаётбахшлигини фахр билан тилга олади («Қардошлик қўшғи»). Бу қисмдан жой олган бир қанча мақолаларда ўзбек совет операси ва драматургияси муаммолари, бу соҳадаги ютуқ ва камчиликлар масаласи кўтарилади. Биринчи ўзбек совет операси «Бўрон»нинг томошабинлар томонидан қўзғиш кутиб олинishi, бунда драматург Комил Яшин ва бошқаларнинг хизматлари, ашула ва ариялар, музыкаларнинг аҳамияти («Ўзбек совет операсининг яратилиши тарихидан»). Муқимий музыкали театрида қўйилаётган баъзи музыкали асарлар ва кулгили томошаларда томошабинларнинг камлиги, саҳна асарлари ва унинг қўйилишидаги гоёвий-бадий камчиликлар, бунда Ҳамза номидаги академик драма театри режиссёрларининг пьеса авторлари ва артистлари билан ишлаш тажрибаларидаги ибратли томонлар қиссий таҳлил этилади, амалий ва илмий таклифлар берилади. («Томоша залидаги ўйлар», «Драматургия ва театр муаммолари»). Ўзбек совет адабиёти ва сатирада ленинча гоёвийлик ва партиявийлик, халқчиллик принциплари ёритилади, («Ленин ва сатира проблемаси», «Танқидчиликда партиявийлик учун») адабий меросга марксистик муносабатда бўлиш, бу йўлдаги гоёвий чекинчиларга, адабиётимиз тарихини буржуа сохталаштирувчиларга қарши кураш масалалари кўтарилади («Мухолфларга қарши ўтқир тиг», «Адабий меросга муносабат ҳақида»). Айниқса ўзбек

адабиётшунослиги ва танқидчилигида социалистик реализм эстетикаси ва назарияси масалаларини ишлаш соҳасидаги муаммолар, 20-йиллардаги баъзи ёзувчилар ижоди методини аниқлаш соҳасидаги мураккаб томонлар, баъзи бир илмий-назарий чалкашликлар ҳақида гапиради. Олим бу масалалар ҳақида тўхтаб, ўзининг оригинал фикр ва мулоҳазаларини ўртага ташлайди. «20-йиллар ўзбек адабиётидаги метод масаласини узил-кесил ҳал қилиш вақти аллақачон етган. Бу соҳада чалкашликлар учраб туриши танқидчилигининг нуқсонларидан бири. Ҳозиргача Абдулла Қодирийнинг машҳур икки асари — «Ўтган кунлар» билан «Меҳробдон чаён» романларининг методи масаласини аниқлаш катта баҳсларга сабаб бўлмоқда. Баъзи танқидчилар А. Қодирий ўз романларини социалистик реализм методида ёзган, деб даъво қилсалар, бошқалар эса уларнинг бу фикрларига қарши ўлароқ, икки романда асосан танқидий реализм принциплари намоён бўлган деб қатъий турадилар. Бу баҳслар ўз мантиқий ниҳоясига етиши зарур».

Тўпламнинг учинчи қисми «Драматургия ва театр» деб номланган. Бу қисмнинг алоҳида қилиб ажратишнинг босси шундаки, мунаққид драматургияга адабий жанрлар қаторида қараш, унга хос специфик эстетик вазифа юклаш билан бир қаторда, уни театр санъати доҳилига ҳам киритади: драманинг саҳнада синтетик санъат воситалари билан бирга мужассамланиши асил эстетик қимматини намоён этишини таъкидлайди: театр ва драматургик санъатнинг ўзаро узвий боғланиши тарихан таркиб топиб келгани, уларнинг ижтимоий активлигини янада теран ва ёрқин ифодалашини асослайди.

Шунга биноан бу қисмда театр билан драматик асарнинг ўзаро узвий муносабати уни саҳналаштириш жараёнида таҳлил қилинади. Муаллиф сўнгги йилларда рус, ўзбек совет драматургияси классикаси асарлари билан бирга ҳозирги замон ўзбек драматургиясининг кекса, ўрта ва ёш авлодининг бир қанча инқилобий, тарихий ва замонавий асарларининг саҳнамиздаги талқини, уларнинг ғоявий ва бадий қуввати, буни кенг томошабинлар оммасига етказиш ва сингдиришда ўзбек совет актёрлари ҳамда режиссёрларининг драматургларимиз билан ўзаро ижодий ҳамкорликлари тажрибаларини кўрсатади. («Любовь Яровая», «Олтинчи июль», «Бухоро тонгги», «Беруний саҳнада», «Инсон бурчи» ва бошқалар.) Айниқса, драмадек мураккаб жанрда халқаро, ғоявий-синфий кураш мавзuida асар ёзиш машаққатлари, бу соҳада ўзбек драматурглари асарларини саҳналаштириш хусусиятларини яхши кўрсатиб берди.

Ҳафиз Абдусаматовнинг бу бир томлик «Танланган асарлар»нинг сўнгги 20—30 йил ичида ўзбек совет драматургияси, сатира ва прозаси, адабий танқидчилик ҳамда публицистика, адабий алоқалар соҳасидаги узоқ муддатли тинимсиз изланиш ва тадқиқотлари самараси бўлибгина қолмай, бу йилларда ўзбек совет адабиётшунослиги ва танқидчилигининг ҳам камолоти, унинг адабий жараёни билан мустаҳкам алоқасини кўрсатувчи ёрқин намунадир.

ҲОМИЛ ЕҚУБОВ,
филология фанлари доктори, профессор.

ШЕРАЛИ ТУРДИЕВ, филология фанлари
кандидати.

1. Замон ва санъаткор

Адулла Қаҳҳор кўпмиллатли совет адабиётининг ажралмас қисми ҳисобланган ўзбек совет адабиёти такомплида, гуллаб-яшнашида астойдил тер тукиб, самарали меҳнат қилган ажойиб ёзувчиларимиздан биридир.

У, ўзбек совет адабиётининг катта талант эгалари Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айний, Абдулла Қодирийлар каби биринчи бўғин ёзувчилари сафига Ойбек, Ғафур Ғулом, Ғайратий, Ҳамид Олимжон, Яшин, Уйғун, Ойдин, Миртемир, С. Абдуллалар билан бирга келиб қўшилди. Буржуа миллатчилари хуружларига қақшатғич зарба беришда актив қатнашди. Ўзбек совет адабиётининг софлиги, чуқур ғоявийлиги, юксак бадиийлиги учун ҳормай-толмай курашди. Тинмай изланиши, ўз устида ишлаб назарий билимини ошира бориши, рус адабиёти ва ўзбек классикларимизнинг ижодларини қунт билан ўрганиши туфайли, унинг қалами чархланиб, ўткирлаша борди. Абдулла Қаҳҳор 30 йилдан ортиқроқ адабиёт майдонида унумли ижод этди. Бу вақт ичида у юздан ортиқ ҳикоя ва фелъетонлар, бир қанча бадиий очерк ва танқидий мақолалар, пьесалар ва романлар яратиб, ўзбек совет адабиётини бойитди.

Абдулла Қаҳҳор ўзбек адабиётида ёш новелла жанрини юқори поғонага кўтаришда актив қатнашди. Шунинг учун у, ҳақли равишда кичик ҳикоялар устаси, новелла жанри асосчиларидан бири ҳисобланади. Санъаткорнинг новеллалари ёш ёзувчилар учун ўрнак бўлиб қолмоқда.

Абдулла Қаҳҳор ижоди бой ва ранг-барангдир. Унинг ўзбек миллий романчилиги тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳам диққатга сазовор. Ёзувчимизнинг мамлакатимиз тарихидаги энг муҳим давр кескин синфий курашнинг акс эттиришга бағишланган «Сароб», «Қўшчинор чироқлари» романлари адабиётимиз тарихида ғоят катта роль ўйнади. Бироқ, унинг моҳир санъаткорлиги

бу билангина чегараланмайди. У халқимизга талантли драматург сифатида ҳам танилди, унинг «Янги ер», «Оғриқ тишлар» комедияларини тамошабинларимиз зўр қониқиш билан кутиб олдилар.

«Синчалак» повести ҳозирги замон темасида ёзилган энг яхши асарлардан бири. Бу асар ёзувчининг ижодида ва адабий ҳаётимизда ажойиб бир воқеа бўлди.

А. Қаҳҳор уста таржимон ҳамдир. У таржима қилган асарларда оригиналдаги мазмун тўла сақланган ҳолда, юксак бадиий формада берилди.

Абдулла Қаҳҳор асарлари воқеликнинг ижобий томонларини зўр эҳтирос билан куйлаш, салбий, ўлик, чириган томонларини эса, шафқатсиз фош қилиш руҳи билан суғорилган.

Ёзувчининг кўп асарлари чуқур ғоявийлиги, мавзунинг актуаллиги, халқчиллиги, гуманизм ва оптимизм руҳи билан меҳнаткашлар оммаси орасида машҳурдир. У яратган ҳикоя, роман, пьесалар халқимизнинг севимли асарлари бўлиб қолди.

Ўзбек совет адабиётини Бутуниттифоқ миқёсига олиб чиқишда ҳам Абдулла Қаҳҳор катта хизмат қилганлардан бири. Унинг бир қанча асарлари улуғ рус халқи тилига ва бошқа қардош халқлар тилларига таржима қилинди ва уларга ҳам манзур бўлди. «Янги ер» комедияси эса, демократик мамлакатлар театрлари сахнасида муваффақият билан қўйилди: «Янги ер» — СССР Давлат мукофотига сазовор бўлган ўзбек совет драмасидир.

Булар ҳаммаси Абдулла Қаҳҳор ижодини чуқур ўрганиш ва унинг асарлари ҳақида муфассал илмий-текшириш ишлари олиб бориш зарурлигини кўрсатади. Адабиётшунос ва танқидчиларимиз томонидан бу соҳада анчагина ишлар қилинди. Ёзувчининг ҳикоялари, роман ва пьесаларини таҳлил қилган диссертациялар ёқланди. И. Боролинанинг санъаткор ижодига бағишланган очерки нашр қилинди ҳамда журналларда ва газеталарда бир қанча мақолалар босилиб чиқди. Бу илмий танқидий асарлар ва мақолалар Абдулла Қаҳҳор асарларини оммалаштиришда, унинг ижодини ўрганишда, шубҳасиз, ижобий роль ўйнамоқда. Бу соҳада қилинган ишлар мазкур илмий танқидий асарни ёзишга ёрдам берди.

Очеркда ёзувчининг босиб ўтган ижодий йўлини кўрсатишга, унинг асарларини таҳлил қилишга урин-

дик. Бироқ А. Қаҳҳорнинг ранг-баранг, мураккаб, бой ижодини кичик бир иш ҳажмида чуқур, ҳар томонлама текшириш имкониятига эга эмасмиз. Бу нарса катта-катта илмий-текшириш ишларини талаб қилади. Келажак ҳақли равишда бундай ишларни адабиётшуносларимиздан кутади.

ИЗЛАНИШ ВА УРГАНИШ ДАВРИ

Абдулла Қаҳҳор маданият оламига Махмур, Гулханий, Муқимий, Завқий, Фурқат, Ҳамза Ҳакимзода каби моҳир санъаткорларни етказиб берган Қўқон шаҳрида 1907 йилнинг 17 сентябрида косиб-темирчи оиласида туғилди.

Бу даврда меҳнаткаш омма жуда оғир шаронгда яшар эди. Биринчи рус революцияси мағлубиятга учрагандан кейин эксплуатация яна ҳам кучайиб кетди. Халқ ҳаракатидан қўрқиб қолган чор самодержавиеси ҳар хил йўллар билан меҳнаткашларни зулмда, қоронғиликда сақлашга зўр бериб интилди. Бу зулм айниқса, Ўрта Осиё халқларига нисбатан яна ҳам зўрайди. Бу территорияда яшаган халқ оммаси икки томонлама эксплуатация қилинарди. Биринчидан, у, рус капиталистлари ва помещиклари зулми остида эзилса, иккинчидан, маҳаллий феодаллар жабрини тортар эди.

Барча меҳнаткашлар каби, Абдулла Қаҳҳор оиласи ҳам оғир моддий қийинчиликларни бошидан кечирди.

Ёзувчининг отаси уста Абдуқаҳҳор Жалилов 1879 йилда туғилади. У ёшлигиданоқ оиласини тебратиш учун зўр бериб меҳнат қилади. Темирчилик ҳунари орақасида тирикчиликни аранг ўтказади.

Абдуқаҳҳор ота ёш Абдуллани дастлаб эски мактабга беради. У ерда А. Қаҳҳор ўқиш ва ёзишни ўрганади. Уша вақтда асосий ўқув предмети ҳисобланган қуръондан бошқа А. Навоий, Ғолибий каби классикларнинг асарларини зўр қизиқиш билан ўргана бошлади. Уни адабиёт оламига етаклашда отаси ҳам катта роль ўйнади. Уста Абдуқаҳҳор адабиётни севучи киши бўлганидан ўғлининг ижодий ишга ҳавасини уйғотди. Уйдаги китобларни ёш Абдуллага ўқиб, уларнинг маъзини чақишда унга ёрдамлашди. Шундай қилиб, меҳрибон ота ўз фарзандидаги адабиётга бўлган ҳавасни тарбиялаб борди.

Барча меҳнаткаш халқ оммаси каби А. Қаҳҳор оиласи ҳам Улуғ Октябрь социалистик революциясини катта қувонч билан кутиб олади. Революциядан кейин уста Абдуқаҳҳор артелга киради, кейин Совет Армиясида хизмат қилиб, босмачиларга қарши курашади. Ҳарбий хизматдан бушаганидан сўнг 1934 йилгача ўз касбини давом эттиради. Кейин инвалидликка чиқиб, 1951 йилда вафот этади.

Ёзувчининг онаси Роҳат хола эса, 1884 йилда туғилган бўлиб, революциягача ўз болаларини тарбиялаш билан банд бўлади. 1920—22 йилларда Қўқондаги пиллачилик заводида ишлайди. 1940 йилда вафот этади.

Совет ҳокимиятининг биринчи йилларидаёқ отаси ёш Абдуллани болалар уйида тарбиялашга беради. А. Қаҳҳор 1922—1924 йилларда Қўқон педагогика техникумида билим олишни давом эттиради. Мактаб ва техникумда ўқиш даврида у ўзбек адабиётидаги асарларни кўпроқ ўқий бошлайди, рус адабиёти классикалари — А. С. Пушкин, Н. В. Гоголь, И. С. Тургенев, Л. Н. Толстойларнинг номларини эшитади, уларнинг ёзган айрим асарлари қулоғига чалинади.

1920 йилнинг май ойида А. Қаҳҳор комсомол сафига қабул қилинади. Ленинчи Ёшлар Союзи ёзувчининг ҳаётида катта роль ўйнайди. А. Қаҳҳор комсомол ишларида актив қатнашганлиги учун тез вақт ичида Қўқон шаҳар комсомол комитетига ишга олиниб, комитетнинг ишлар бошқарувчиси ва ҳисобот бўлими мудирини вазифасини адо этади.

Узоқ вақт ўтмай, комсомол иши газета иши билан алмаштирилади. 1925 йилнинг апрель ойида «Қизил Ўзбекистон» газетаси Абдулла Қаҳҳорни редакцияда ишлаш учун Тошкентга чақириб олади. Бу чақириқ ҳам тасодикий эмас. Чунки бу вақтда Абдулла Қаҳҳор ёш ёзувчи сифатида ўқувчиларга танилган, унинг ёзган фельетонлари («Учрашганда», «Билдириш», «Ўзинг шифо бер», «Қўқон хабарлари») ва бир қанча шеърлари («Ой куйганда», «Салла, тўн», «Омин», «Пес қилдим», «Эсимда сен...» ва бошқалар) авторнинг талантидан, порлоқ истиқболдан дарак берган эди. Кейинчалик, бу ҳақда А. Қаҳҳор шундай ҳикоя қилади: «...ўша вақтдаги таъбир билан айтганда, «Ўзбек Қизил матбуоти», биринчи навбатда газеталар, қаерда йилт этган «умидли ёш қалам»ни кўриб қолса, дарров редакцияга ёки редакция атрофига тортиб, амалий ишда тарбиялаш, журналист қилиб етиштириш пайида бўлар эди.

Ҳозирги кекса ёзувчиларимиз, журналистларимизнинг деярли ҳаммаси газета ва журналлар қаноти остида ўша «умидли ёш қаламлар»дан етишиб чиққан дейиш мумкин. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг кўзи тушган кўп «умидли ёш қаламлар»дан бири мен бўлдим. «Муштум» журнали, хотин-қизлар газетаси — «Янги йўл»да бир-икки кўринишим биланоқ, редакция мени ишга таклиф қилди»¹.

Абдулла Қаҳҳор «Қизил Ўзбекистон» газетасида бир ярим йилча ишлади. Унда катта бир бўлимга бошчилик қилди, унинг бағрида ўсди. Газета ёзувчилик ишини ўрганишда, ёш А. Қаҳҳор учун университетлик ролини ўйнади. У бу ерда кўп ёзувчилар билан танишади, уларнинг асарларини ўқиб, ютуқ ва камчиликларини ажратиш, нуқсонларини тузатиб, босмага тайёрлаш йўлларини билиб олди.

Унинг газетада ишлаши ҳаёт билан кенгроқ танишишга имкон туғдирди, кундалик талабларга ҳозиржавоб бўлиш ўқувини тараққий қилдирди, кўпроқ ёзишга ундади, қаламинини чархлаб, аниқ, ихчам, таъсирли қилиб ёзиш усулини шакллантирди.

У 1926 йилнинг кузида Ўрта Осиё Давлат университети қошидаги ишчилар факультетига ўқишга киради. Уни 1929 йилда муваффақият билан битириб, «Янги Фарғона» (Қўқонда) газетасида бир йилча бўлим мудирини бўлиб ишлайди.

Ёзувчи «Янги Фарғона» газетасининг «Чиғириқ» бўлимида бир қанча қизиқ-қизиқ фельетонлари билан қатнашиб туради. Унинг газета саҳифаларида босилиб чиққан фельетонлари ўқувчилар диққатини ўзига тобора кўпроқ жалб қила бошлайди.

Абдулла Қаҳҳор адабий фаолиятини жуда эрта бошлайди. Қўқон техникумида ўқиб, деворий газетага шеър ва мақолалар ёзиб юрганда, у ўн беш ёшларда эди. Унинг ижодий ишга лаёқати шу илк адабий машқларидаёқ яққол кўринади.

Матбуотда Абдулла Қаҳҳорнинг «Учрашганда» фельетонини биринчи марта 1924 йилнинг июль ойида «Муштум» журналинда босилиб чиқади. Шу йилнинг ўзидаёқ, ўндан ортиқ фельетон ва сатирик шеърлари бос-тирилади. В. И. Ленин вафотининг бир йиллиги муносабати билан доҳий хотирасига бағишлаб ёзган «Эсим-

---

¹ А. Қаҳҳор. Ҳақ сўз. «Қизил Ўзбекистон». 1957 йил, 10 сентябрь, № 215.

да сен...» номли шеърини «Қизил Ўзбекистон» газетасида нашр этиради. Бирин-кетин бир қанча фельетон, шеърларни турли таҳаллуслар (Яланг оёқ, Гулёр, Норин шилпиқ, Мавлон куфур, Ниш) остида ўқувчиларга тақдим қилади.

Абдулла Қаҳҳор ўзбек адабиётида фельетон жанрини шакллантирувчилардан бири сифатида машҳур. У прозанинг жанговар ва оператив жанри ҳисобланган фельетон жанри соҳасида Абдулла Қодирий, Ғафур Ғуломлар билан деярли бир даврда майдонга чиқди ва қатор фельетонлар яратиб, ўзбек фельетон жанрини тараққий эттириш каби муҳим вазифани муваффақият билан адо этади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўз ижодини фельетончиликдан бошлаши бежиз эмас. Ички ва ташқи душманлар хужуларининг кучайиши, уларга қарши курашнинг қизгинлашиши, шаҳар ва қишлоқларда синфий курашнинг ғоят авжга миниши адабиётда фельетон каби жанрнинг аҳамиятини янада ошириб юборади. Озод ва эркин турмушга қарши бўлган турли-туман капиталистик қолдиқларни фош қилиш, уларнинг барча ифлос кирдикорларини очиб ташлаш ва шу йўл билан меҳнаткашларни уларга қарши кескин курашга сафарбар қилишда фельетон жанри, шубҳасиз, катта роль ўйнади. Адабиётнинг бошқа бадий жанрларига қараганда фельетон ҳозиржавоб, ҳажм жиҳатидан қулай, сатирик тиги эса ўткир жанрдир. Шунинг учун ҳам ҳаёт ёзувчилардан йиртқич босмачиларга, дин ниқоби остида иш кўрувчи реакционерларга, очкўз қулоқларга, мунофиқ буржуа миллатчиларига қарши кучли ўт очадиган фельетонлар яратишни талаб қиларди. «Бу пайтларда,— (20-йилларнинг ўрталарида — Ҳ. А.) деб ҳикоя қилади Ғафур Ғулом,— шеърдан кўра ҳажвий нарсалар ёзишга қизиқар эдим. Яна тўғриси, **шароит шуни талаб қилар эди.**¹ (Таъкид бизники — Ҳ. А.)

Демак, Абдулла Қаҳҳорни фельетонлар ёзишга ундаган нарса ҳаёт, ўша даврдаги шароит бўлди.

Ёш қаламкашни фельетон жанрига қизиқтирган омиллардан яна бири — 1923 йилдан «Муштум» сатирик журналининг чиқа бошлашидир.

Бу журнал душманларга қарши курашда муҳим роль ўйнади. Ўзбек совет адабиётида сатира ва юмор жанрларини тараққий эттиришда катта аҳамиятга эга

¹ Ғафур Ғулом. Кечмиш ва кечирмишларимдан. Танланган асарлар, Ўздавнашр, Тошкент, 1953, 8—9-бетлар.

бўлди. «Муштум» ўз атрофига истеъдодли ижодкорларни тўплаб, уларнинг замонамиз актуал масалаларига бағишланган асарларини босиб чиқара бошлади. Ғафур Ғулом ва Абдулла Қаҳҳорнинг илк сатирик-юмористик фельетонлари ва ҳикояларини халққа етказган ҳам «Муштум» эди. Бу журналда ҳар икки ёш ижодкор ўз қаламларини чархлаб, биринчи, жиддий ўқувни шу ерда олдилар. Абдулла Қаҳҳор ёзган 50 дан ошиқ фельетонларининг 30 дан кўпроғи «Муштум»да нашр этилганлиги шу фикримизни исботлайди.

Абдулла Қаҳҳорни «Муштум»га яқинлаштирган нарсa журнал йўналиши билан ёзувчи ижоди характерининг бир-бирига монанд келиши, уйғунлашувидир. Ёш ижодкорнинг салбий, ярамас нарсаларни, муттаҳам кишиларни фош қилиш пафоси билан яшаши, уларга қарши кучли нафрат билан тўлиб-тошиши, «сатира-юморга мойиллиги»¹ ёзувчини «Муштум» журналига қараб етаклади.

Абдулла Қаҳҳорга «Янги Фарғона» газетасида ишлашга (1929—1930 йиллар) тўғри келганда ҳам унинг сатирик овози шу газетанинг «Чиғириқ» бўлимида қилинадиган танқидлар билан ҳамоҳанг бўлиб кетди, у фельетончи сифатида янада ўсди.

Абдулла Қаҳҳорнинг бундай ижодий ўсишида ўзбек адабиёти классиклари ҳамда улуг рус санъаткорлари ижоди катта роль ўйнади. 1925 йилда у биринчи марта рус тилида Н. В. Гоголнинг «Иван Иванович билан Иван Никифорович ўрталарида бўлиб ўтган низолар қиссаси»ни ўқиди, ёзувчиликда биринчи сабоқни шу асардан олганлигини таъкидлаб, у бундай деб ёзди: «Бу китоб менга, бир томондан, рус тилини ўрганишда биринчи дарслик бўлган бўлса, иккинчи томондан, мени янги бир оламга, китобий эмас, ҳаётий одамларнинг товуши эшитилиб, қиёфаси яққол кўриниб турган, уларнинг ички дунёси ойнадай акс этган адабиёт оламига етаклади»². Абдулла Қаҳҳор аста-секин рус классикларининг бошқа вакиллари ижодини ҳам синчиклаб ўрганишга киришади, уларнинг асарларини зўр муҳаббат ва катта иштиёқ билан муталаа қилади.

Ижодининг бошланғич даврида Муқимий ва Ҳамза сатирик меросини ўрганиш, Н. В. Гоголдан таъсирланиш Абдулла Қаҳҳорнинг фельетончи бўлиб вояга ети-

¹ «Шарқ юлдузи», 1952, № 3, 45-бет.

² А. Қаҳҳор. Устоз санъаткор, «Шарқ юлдузи», 1952, № 3, 45-бет.

шида асосий сабаблардан бири бўлди. Совет воқелигининг фельетон жанрида акс эттиришда В. Маяковский, Д. Бедныйлар яратган асарлар унга ёрқин намуна бўлди.

Бошқа ёзувчилар каби Абдулла Қаҳҳор ижодининг ҳам замон темаси, халқ орзу-тилакларининг ёритиш масаласи қамраб олди. Шунинг учун ҳам унинг деярли ҳамма фельетонлари ва сатирик-шеърлари совет воқелигидан олиб ёзилди. Ёзувчининг ижоди воқеликдаги мараз ва иллатларни фош қилиш руҳи билан суғорилди. Дин пешволари ва буржуа миллатчиларининг меҳнаткашларга нисбатан зарарли қилмишларини, мунофиқликларини очиб ташлаш, текинхўрлар, порахўрлар, савдогарларни сатира тифига олиш, айрим жойларда саводсизликка қарши кураш олиб борилмаслиги, турли-туман етишмовчиликларга чора кўрилмаслиги, хотин-қизларнинг камситилиши каби ҳолларни қаттиқ танқид қилиш, ютуқларимизни куйлаш — 20 йиллар Абдулла Қаҳҳор ижодининг асосий мундарижасини ташкил қилади.

Унинг «Ой куйганда», «Салла, тўн», «Эшонимнинг бошларидан ўтганлари» каби сатирик шеърлари ва «Ўзинг шифо бер», «Домла Маҳмуджон маҳдумнинг қувланиши» фельетонлари мақсаднинг аниқлиги, сатирик тифининг ўткирлиги ҳамда бадний формаси жиҳатидан ажралиб туради. Бу асарларнинг пухта чиқишига автор ҳаётни ҳаққоний акс эттириш орқали эришди.

Абдулла Қаҳҳор асарлари бирор ўзгариш, воқеа ёки ҳодисанинг таъсири, салбий нарсаларга нисбатан нафратнинг маҳсули сифатида майдонга келади. Унинг деярли ҳар бир асарининг ёзилиш сабаби, тарихи бор. Шунинг учун ҳам унинг шеър ва фельетонлари ҳаётда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларнинг акс садосидир.

Фикримизнинг исботи сифатида «Ой куйганда» шеърининг ёзилиш тарихини олиш мумкин. Бу шеър 1924 йилда Қўқонда бўлган ой тутилиши воқеасига бағишланади. Ҳали кўпчилиги эскилик сарқитларидан қутула олмаган, дин қармоғига қаттиқ илинган Қўқон аҳолиси оддий табиат қонуни бўлган ой тутилишини даҳшат билан қарши оладилар. Ой куйиши шаҳарда катта шовқин кўтарилишига сабаб бўлади. Бу ҳолнинг жонли гувоҳи бўлган Абдулла Қаҳҳор диннинг меҳнаткашлар онига нақадар ўрнашиб олганидан ва улар орасида ҳукм сураётган нодонликдан қаттиқ таъсирланади, ўз ҳаяжонини, хурофотга нафратини, шаҳар-

даги қий-чувларни образли ибораларда ишонарли қилиб тасвирлайди:

Чиқди шаҳардан балабом,
Турли-туман ногоралар,
Уч минг кетмон эгри бўлиб,
Мингта қозон синди войю.
Ҳар кўчада доду фиғон,
Томга чиқиб айтиб азон,
Товоқларга келди қирон,
Томошалар бўлди войю!¹

Автор, табиат офатларини илм асосида таҳлил қилишга ожиз бўлган, хурофотга кўр-кўрона эргашган кишилар устидан кулади, умидсизлик ва тушкунликни тарғиб қилган руҳонийлар ва эшонларни ҳажв қилади.

Абдулла Қаҳҳор воқеалардан тўғри хулоса чиқаради. Хурофотга сажда қилганлар масхара бўлиб қолади, ой эса, табиат қонуни асосида, ҳаракатида давом қилаверади, деган ғояни олдинга суради.

Ёзувчи ижоди ўсиб борган сари хурофотни, дин пешволарини қаттиқроқ қоралаб боради. У салла, тўн кийган муттаҳамларни «юртга аждар, элга нашта»га, еб тўймайдиган «ялмоғиз»²га ўхшатади, «Салла, тўн» шеърда авторнинг риёкор дин аҳлларига ғазаби берилса, «Эшонимини бошларидан ўтганлари» асарида конкрет бир эшоннинг бошидан кечирганлари ўз тили билан ҳикоя қилинади. Бу шеърда эшоннинг қилмишлари ҳаракатда берилади, унинг тили индивидуаллаштирилади.

Асарнинг характерли томони шундаки, энди автор олдинги шеърига ўхшаш ўз нафратини ҳар бир байтда изҳор қилмасдан, балки эшоннинг ифлос ахлоқини очиб бериш орқали ўқувчида унга нафрат уйғотади. Бу нарса асар финалида янада бўртиб кўринади. Ёзувчи характерли деталларни топиб, улардан катта мазмунга эга бўлган умумлашмалар чиқаради: Эшон ўз тили билан, ўзини ёмон йўлга солган шайтон деб нолиганида, бу гапни эшитган шайтоннинг «кўзи қинидан чиқиб»³ кетади дейиш билан автор ўқувчини эшонга ўхшаган одамлар шайтондан ҳам минг марта

¹ «Муштум», 1924, № 8, 11-бет.

² «Муштум», 1924, № 10, 6-бет.

³ «Муштум», 1924, № 14, 21-бет.

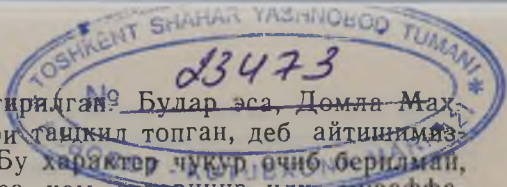
бадтардир деган хулосага олиб келади. Ёзувчининг бундан олдинги асарларида салбий фактлар баён қилиниши билан кифояланиларди, бундай иллатларга қарши совет кишиларининг олиб борган кураши, уларнинг роли, таъсири ёритилмаган эди.

Абдулла Қаҳҳор «Эшонимнинг бошларидан ўтганлари»да бу нарсани тасвирлашга биринчи марта уриниб кўрди, лекин, бу уриниш умумий фонда ҳал қилинди. Автор одамларимиз томонидан эшоннинг кирдикорлари фош қилиниши ва унинг қилмишига яраша жазо берилишини тасвирлайди. Бу эса, ижобий қаҳрамон яратиш сари ташланган қадам эди. «Ўзинг шифо бер» фельетонида Абдулла Қаҳҳор биринчи марта киши характери чизиб беришга ҳаракат қилди. У, худога астойдил ишонган, уни ҳар доим, ҳар бир вазиятда мададкор деб билган кишининг фожиясини кўрсатиб берди. Оғир бетоб бўлиб ётган Аҳмадали худодан шифо кутади, фолга ишонади, домлага ўқиттиради. Аммо Аҳмадалининг барча хурофий умидлари пучга чиқади, уни «нариги дунё» олиб кетади. Бу картина асарда жонли эпизодларда очилади. Автор қизиқарли штрихларни, образ учун характерли ибораларни топа олган.

«Яхши ақллилик қилибсиз,— дейди домла почча ўз отасини врачга кўрсатмаган Мавлонқулга,— дуқтур ҳаром ўлдириб қўяр эди, мен дам солиб қўйдим, худо хоҳласа, эрта-индин юриб кетади»¹. Лекин шуни айтиш ўтиш керакки, қаҳрамоннинг баъзи хусусиятлари ёритилса-да, ҳали характер яратилган эмасди. «Домла Маҳмуджон маҳдумнинг қувланиши» (1929) асари эса авторнинг бу соҳадаги жиддий сиқишидан дарак берди. Домла Маҳмуджонда характерли хусусиятлар гавдалана бошлайди. У маълум даражада умумлаштирилади. Домла — зўравонлик, сурбетлик, юзсизлик, муттаҳамлик хислатларига эга. Автор персонажнинг характери хатти-ҳаракатидан ҳам келтириб чиқаришга уринади. Домланинг масжидга тегишли бўлган воқифаларни ўзиники қилиб олишга тиришиши, бу муваффақиятсиз чиққандан сўнг, норозилик билдириши, унинг мажлисдан қувлаб чиқарилиши ҳаракат орқали изҳор қилинади. Айрим дин пешволарига хос хислатлар очилади. Ёзувчининг бошқа асарларидаги шахсларга нисбатан Домла Маҳмуджоннинг тили дуруст-

---

¹ «Муштум», 1924, № 16, 3-бет.

гина индивидуаллаштирилган. Булар эса, Домла Махмуджоннинг характери ташкил топган, деб айтишимизга асос бўла олади. Бу характер чуқур очиб берилмай, юзаки ёритилган бўлса ҳам, авторнинг илк муваффақияти эди.

Ижобий кучнинг Домлага муносабатини бўрттириб-роқ кўрсатиш асарнинг ютуқларидан деб ҳисобламоқ керак. Бу нарса «Эшонимнинг бошларидан ўтганлари»га нисбатан кучлироқ, таъсирчанлироқ қилиб берилган. Бу эса, ижобий кучни тасвирлашдаги автор эволюциясини кўрсатади.

А. Қаҳҳор жаҳолатни, реакцион руҳонийларни фош қилишда, айниқса Муқимий, Ҳамза традицияларини давом эттирди ва янги вазиятларда ривожлантирди.

Муқимийнинг «Авлиё», «Додхоҳим», «Баччағар», Ҳамзанинг «Эшонлар», «Бир эшон ҳазратлари айталар экан», «Пирикомил» шеърлари А. Қаҳҳор учун энг яхши намуналар бўлиб хизмат қилди. У ўз ғоясини очишда, ҳаётдаги типларни танлашда, фош қилиш приёмларини қўллашда ўз устодларига эргашиди, уларнинг сатирик приёмларидан ижодий фойдаланишга уринди. А. Қаҳҳорнинг «Эшонимнинг бошларидан ўтганлари» сатираси Ҳамзанинг «Бир эшон ҳазратлари айталар экан» шеъри услубида яратилди. Бу ҳар икки шеър қаҳрамони ҳам ўз қилмишларини ҳикоя қилиш орқали, ўзини ўзи фош этади.

А. Қаҳҳорга доим изланиш ва ўрганиш ҳамроҳ бўлди. Унинг онгига мамлакатимиздаги буюк ўзгаришлар таъсир этди, у ўсди. У эски темага, яъни ўз устодлари қуйлаган ярамас дин аҳллари қоралаш темасига янги мазмун киритди. Унинг сатирик шеърлари ва фелъетонларида салбий нарсалар қораланибгина қолмай, улар совет жамоатчилигининг қаршилигига учрайдилар. Автор риекор эшон-домлаларга нисбатан кучли ғазабини ифодалайди. Руҳонийларнинг халққа қарши хатти-ҳаракатларига чек қўйилганлигини, уларнинг мағлубиятга учраганлигини барала сўзлайди.

А. Қаҳҳор асарларида ижобий куч маълум даражада ўз аксини топди. Булар эса, унинг сатираси янгиликлари, ўзига хос хусусиятлари, ўз устодлари сатирик шеърларидан ажралиб турадиган фарқлари эди.

Ёш санъаткорнинг сатирик найзаси риекор эшон-домлаларга, порахурларга, савдогарларга, безориларга қарши қаратилди. Ҳамза ҳам бирмунча куёвлар туғри-

сида» асарида жиноят қилганларга тездан жазо беришга, ўз қарзларини узмаганларни айблашга, «Қални кал десанг, ори келади»да айрим савдо ходимларининг дўконга келган молларни бозорда соттириб фойда кўришларига чек қўйишга, «Торт тилингни, олифта йиғит!», «Янги шаҳарда» асарларида қўпол муомалаларни, кўчалардаги тартибсизликларни бартараф қилишга, «Қаёққа борсанг шунинг ҳасрати»да маориф соҳасидаги муттаҳамчилик ва газетадаги масъулиятсизликларни йўқотишга чақирилади, ўтмишнинг бу жирканч иллатлари қаттиқ қораланади.

А. Қаҳҳор илк ижодининг характерли хусусияти шундаки, унинг кўпчилик майда сатирик асарлари заминда тарихий шахслар, ҳаётий воқеалар, турмушда юз берган ҳодисалар ётади. У, тажрибасизлиги орқасида фактларнинг худди ўзини, копиясини беришга уриниб, маълум даражада натурализмга йўл қўяди, бадний тўқимадан деярли фойдаланмайди. 20 йилларнинг охирларига бориб, А. Қаҳҳор ижодида жиддий силжиш кўзга ташланади. У, адабиётнинг ўзига хос хусусиятини тушуна бошлайди, умумлаштирмасиз пухта характер яратиш мумкин эмаслигини англайди. Турмушни ҳар томонлама билишга киришади, классиклар асарларини кўпроқ мутолаа қила бошлайди. Бу изланиш ва ўрганиш турли-туман темаларга мурожаат қилишга, характерли материалларни танлашга, уларни бадний умумлаштирма даражасига кўтаришга ёрдам берди. Ёзувчи ижодига янги-янги мавзулар кириб келиб, унинг тематик доирасини кенгайтди.

Кўп ёзувчиларимиз каби А. Қаҳҳор ҳам қишлоқ хўжалигимиз тараққиётига ғов бўлган нарсаларга қарши ўт очди. «Чора», «Ҳазилакам анқовликлар тўғрисида» фелъетонларида колхозда йиғим-терим ишларининг орқада қолиш сабабларини кўрсатиб берди. Меҳнатни севмаган дангасалар, техникадан фойдаланмаган калтафаҳмларни танқид қилди. Нуқсонларни бартараф қилиш учун қоғозбозликка чек қўйиб, амалий раҳбарликка ўтиш лозимлигини кўрсатди.

Ёзувчи ижодида Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг мамлакатимизда саводсизликни тугатиш масаласида кўрган тадбирларини ҳаётда амалга оширишга тўсиқ бўлган шахсларни фош қилишга ҳам катта аҳамият берилди. Бу темага бағишланган «Умуман қарғиш ва олқишлар тўғрисида», «Бу билан қачон мулла бўламиз?», «Чориқ кийганмисиз?» каби фелъетонларида

автор «Битсин саводсизлик, яшасин маданий юриш!»¹ ишорини илгари суради ва уни тарғиб қилади. Айрим кишиларнинг масъулиятсизлиги туфайли баъзи мактабларда ўқишнинг ўз вақтида бошланмаслигини, ўқиш куруллари ва ўқитувчиларнинг етишмаслигини очиб ташлайди.

А. Қаҳҳор 20 йилларда изланиш ва ўрганиш даврини бошидан кечирди. Шунга қарамай, жиддий муваффақиятларни қўлга киритди. Ҳаёт имтиҳонида синалди, ёзувчилик қобилияти турмушда тасдиқланди.

Ёзувчи ижодининг бу даврида айрим камчиликларнинг бўлиши табиийдир. Бу ҳол А. Қаҳҳорнинг баъзи фельетон ва сатирик шеърларида ғоянинг тиниқ эмаслигида, мақсаднинг аниқ бўлмаслигида, воқеаларнинг примитив ҳолда берилишида кўринади. «Пес қилдим», «Учрашганда», «Тишлар қамашиб кетди-ку», «Саёҳат мошхўрдасидан бир чўмич» ва бошқа асарларида шу хилдаги нуқсонларга йўл қўйилди.

А. Қаҳҳорнинг илк ижодида ҳаётимизнинг ижобий тенденциялари хира акс эттирилди, замонамизнинг асосий қаҳрамонлари — илгор ишчилар, меҳнатсевар деҳқонлар, ажойиб колхозчилар ва фидокор зиёлиларнинг меҳнатдаги ва оиладаги роли ўз ифодасини топмади, жонли ижобий қаҳрамон образи яратилмади. Аммо, у тинмай ўрганиш ва изланиш натижасида аста-секин бу нуқсонларни йўқота борди.

А. Қаҳҳор кўп фельетонларида кўтариб чиққан масалалари, улардаги сюжет канваларини ва мотивларини, эпизодларни, деталларни, қаҳрамонлар характеридаги хусусиятларни кейинги асарларида қайтадан ишлаб, мукаммаллаштирди.

«Ўзинг шифо бер» фельетонида нодон кишининг худога қаттиқ ишониб, фожиаи равишда ўлиш momenti «Тангрининг кулгиси»нинг сюжет канвасини ташкил қилади. «Рақиб»да Мардонқулнинг отасини эскича усул билан даволаб, беморнинг аҳволини оғирлаштириб қўйиши «Билдириш»даги домланинг даволаш йўллари ҳамда «Ўзинг шифо бер»даги домла поччанинг Аҳмадалига дам солишини эслатади.

«Жумачилар таърифидан» фельетонидаги ичкиликка, безориликка қарши фикр «Икки қонун» ва «Қанотсиз читтак» ҳикояларида ўзининг бадий формасини топади.

«Қанотсиз читтак» ҳикоясидаги дангаса, ишёқмас

¹ «Янги Фарғона», 1929 йил, 9, 11 декабрь, № 141, 142.

Набигулларни фош қилиш идеяси «Ба умеди худо нашав аҳмақ, беҳаракат аз кужо расонад ҳақ» фельетонидаги беҳафсала, текинхўрларни қоралаш идеясининг ривожини сифатида жаранглайди.

«Торт қўлингни, олифта йигит!» ва «Жумачилар таърифидан» фельетонларидаги чапанлар, безориларни тасвирлашдаги моментлар «Қотилнинг туғилиши»даги қаҳрамоннинг бошланғич ҳаётини кўрсатишга асос бўлиб хизмат қилди.

«Жумачилар таърифидан»даги бозор картинаси «Қиз этикча»да янада кенг акс эттирилади.

«Пес қилдим»даги билимсизликка ва маданиятсизликка қарши қаратилган штрих «Адабиёт муаллими» ва «Санъаткор»да юксак бадиий образга айлантирилади.

«Эшонимнинг бошларидан ўтганлари»да сатирик персонажнинг ўз-ўзини фош қилиш, қоралаш приёми «Оғриқ тишлар» пьесасида Заргаров образи мисолида моҳирона ривожлантирилди. Шунга ўхшаш мисолларни кўплаб келтиришимиз мумкин.

Булар ҳаммаси А. Қаҳҳор сатирик шеърлари ва фельетонларининг келгуси ижодида катта роль ўйнаганлигини, унинг кенг ижод майдонига кириши 20 йилларда тайёрланган замин туфайли юз берганлигини кўрсатади.

А. Қаҳҳорнинг фельетончиликда орттирган катта тажрибаларни ҳикоячиликка ўтиши учун имконият туғдирди. Унинг ҳикоянавис сифатидаги ютуқлари фельетонист сифатида эришган ютуқларининг давоми ва ривожини бўлди.

ТАЛАНТНИНГ УЛҒАЙИШИ

А. Қаҳҳор ҳаёт билан бирга қадам ташлади, жамият билан бирга ўсди, улғайди. Ёзувчининг асарлари воқеаликдаги турли-туман ҳодисаларнинг образли ифодаси бўлиб майдонга чиқди. Мамлакатимиздаги буюк ўзгаришлар А. Қаҳҳор ижодининг моҳиятини белгилашда асосий роль ўйнайди.

Урушдан аввалги беш йилликлар даврида мамлакатда мисли кўрилмаган ўзгаришлар юз берди.

Саноат ва қишлоқ хўжалиги беқийёс ўсиши билан бирга, шаклан миллий, мазмунан социалистик совет маданияти ҳам гуллаб-яшнади.

Социалистик маданиятнинг ажралмас қисми бўлган совет адабиёти ҳам мамлакатда юз берган оламшумул

тарихий ғалабалар асосида ўсди ва ривожланди. Коммунистик партия ва Совет ҳукумати бадий адабиётнинг тараққий этишига катта аҳамият берди. ВКП(б) Марказий Комитети мавжуд бўлган майда адабий ташкилотлар ўсиб бораётган талабларга бундан кейин жавоб бера олмаслигини назарга олиб, 1932 йилнинг 23 апрелида «Адабий-бадий ташкилотларни қайта тузиш ҳақида» қарор қабул қилди. Бу қарор адабиёт тарихида жуда муҳим роль ўйнади, қарордан кейин пролетар ёзувчилари уюшмалари тугатилиб, Совет ёзувчилари союзлари тузилди. Жумладан республикамизда ҳам бирлашган Ўзбекистон Совет Ёзувчилари союзи ташкил этилди. Бу эса, республикамиз адабий ҳаётида катта бир воқеа бўлди.

Марказий Комитетнинг мазкур қарори асосида ўтказилган Бутуниттифоқ совет ёзувчиларнинг биринчи съезди (1934) да адабиётимизнинг ютуқлари зўр мамнуният билан қайд қилиниб, уни тараққий эттириш программаси чизиб берилди. М. Горький доклади, А. А. Жданов нутқи Коммунистик партиянинг совет адабиётига юксак ғамхўрлигининг ёрқин ифодаси бўлди.

ВКП(б) Марказий Комитетининг 1932 йил тарихий қарори ва бошқа кўрсатмалари, ёзувчиларнинг Биринчи съезди умумсовет адабиётининг яна ҳам ўсиши ва ривожланишига кенг йўл очиб берди.

Совет адабиётининг ажралмас қисми бўлган ўзбек совет адабиёти ҳам юқори босқичларга кўтарила бошлади. Ўзбек совет ёзувчилари, бошқа қардош халқлар адабиётининг санъаткорлари каби, мамлакатда содир бўлган катта ўзгаришлардан илҳомланиб, ижодий жиҳатдан камолга эриша бордилар.

Урушгача бўлган беш йилликлар даврида ўзбек совет адабиётининг ҳамма жанрлари каби новела жанри ҳам анча ривожланди. Бу жанр А. Қодирий, Ғ. Гулом, А. Қаҳҳор, Ойдин, Ҳ. Шамс, П. Турсунларнинг ҳикоялари билан шаклланди ва ривожланди. Ўзбек новелла жанри А. Қаҳҳор ижодида ўз такомилга эришди. Санъаткорнинг ҳикоянавис бўлиб етишиши, ўзбек совет адабиётининг умумий ўсиши, тараққиёт йўли билан боғлиқдир. Мамлакатимизда социализм ғалабаси, адабиётимизнинг гуллаб-яшнаши ёш ижодкорни ҳамон илгарига ундарди, ундан воқеликни чуқур ўрганишни, бадий маҳоратни мукаммал эгаллашни, билимни оширишни талаб қилади. У, шу мақсадда, 1930 йилда Тошкентга кўчиб келиб, шу йил кузида САГУнинг педагогика факультети-

га кириб ўқийди. 1932 йилда А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг аспирантурасига киради. Бу ерда икки йил илмий-текшириш иши билан шуғулланади. 1934 йилдан бошлаб «Совет адабиёти» журналининг масъул секретари вазифасини адо этади. Шу йили у Ўзбекистон Ёзувчилари союзига қабул қилинади. 1938 йилдан бошлаб, Ўзбекистон Давлат нашриётида редактор ва таржимон бўлиб ишлайди.

А. Қаҳҳор қаерда бўлмасин, ижодий ишини изчиллик билан давом эттиради. Бу йиллар ичида марксизм-ленинизм назариясини ҳар томонлама ўрганиш, социалистик реализмни мукаммал эгаллаш учун ҳаракат қилади. Ўзбек классик адабиётини қунт билан мутолаа қилади ҳамда жаҳон прогрессив адабиёти, биринчи навбатда рус классик ва совет адабиёти йирик намояндаларини ижоди билан кенг таниша боради.

А. Қаҳҳор новеллачиликда кўп ёзувчиларимиз каби мураккаб ижодий йўлни босиб ўтди. Даставвал, у машқ ҳикояларини ёзди, кейин образ яратишга уринди, аста-секин мукаммал, пухта характерлар чизиб бера бошлади. 20 йилларнинг иккинчи ярмида «Ёш қизлар ўғай ота қўлида», «Комсомол кўчаси, № 3» каби асарлари билан новелла жанрида кўрина бошлади. Ахлоқ, онла темасига бағишланган бу кичик асарлар ҳали примитив ҳолда эди, уларда характерлар йўқ эди. Улар кўп жиҳатдан фелъетонларга ўхшаб кетарди. Шунингдек, «Олам яшаради», «Икки қонун», «Қотилнинг туғилиши», «Қигиз этикча», «Гумроҳ», «Яна ой қачон куяди?» асарларидан ҳам фелъетон руҳи кетмади. Чунки бу асарларни автор ҳикоя жанрига ўтиш процессида ёзди. Улардаги нуқсонлар ҳам шу процесс билан боғлиқ ҳолда туғилди.

Авторнинг адабиётга, шу жумладан ҳикояга хос специфик хусусиятларни ҳали яхши тушуниб етолмаганлиги асарларида ўз изини қолдиради. Ёзувчи баъзи асарларида соғлом ғояни, муҳим проблемани кўтариб чиқди, лекин тажрибасизлиги орқали уларни образларда ечиб, беролмади. «Олам яшаради», «Икки қонун»да ўзбек қизлари ва йигитларининг Совет ҳокимияти йилларида қанчалик билимга эга бўлганликларини, онларининг ўсганлигини кўрсатиш каби олижаноб ният суҳбат, лекция қобиғига ўралиб қолади. Бадний формада, жонли характерлар иштирокида очилмайди. Юқоридаги асарларда кўзга ташланадиган биронта бадний образни учрата олмаймиз. Воқеликдан характерли нарсаларни

танлай билмаслик, жамиятимиз учун типик бўлмаган, аҳамиятсиз ҳодисаларни умумлаштириш авторни ғоявий ғализликларга, ҳаётни қисман бузиб кўрсатишга олиб боради («Кигиз этикча», «Қотилнинг туғилиши»).

А. Қаҳҳор адабиётнинг специфик хусусиятини эгаллай бориб, юқоридаги камчиликларни йўқотишга ҳаракат қилади. Бу интилишнинг дастлабки куртаклари «Бошсиз одам», «Қишлоқ ҳукм остида», «Тангрининг кулгиси», «Афлотун муҳаббати», «Рақиб», «Рўдапо» ҳикояларида кўзга ташланади.

Асарнинг асосида турадиган, воқеаларни ҳаракатга келтирадиган асосий предмет — инсонни тасвирлаш, унинг характерини яратиш ёзувчининг асосий мақсади бўлиб қолди.

Пухта образларсиз бадий асарнинг бўлиши мумкин эмас. Адабиётнинг бош предмети ҳам инсон, ижтимоий ҳаётдир. Ёзувчи инсоннинг турмуши, орзу-тилаклари, кайфиятлари ва курашларини аке эттиради. Шунинг учун ҳам Максим Горький адабиётни «инсоншунослик» деб жуда тўғри таърифлаган эди. Адабиётнинг ўзига хос хусусияти ҳам бадий образларда кўринади. Образ фикрнинг ифодаси бўлиб хизмат қилади. Ёзувчи образлар орқали ўз ғоясини, жамиятдаги воқеа-ҳодисаларга муносабатини билдиради, инсонларга, ўзгаришларга ўз баҳосини изҳор қилади. Демак, автор ғояси, ички дунёси, таланти, қобилияти асосан образларда мужассамлаштирилади.

Шунинг учун ҳам характер яратиш А. Қаҳҳор ижодида бош масала бўлиб қолади. У, бутун кучи ва қобилиятини адабиётнинг асосий принципини эгаллаб олишга — тўлақонли образ яратишга сафарбар қилади.

Авторнинг бу соҳадаги жиддий ўсишларини юқорида эслаб ўтилган ҳикояларидан бошлаб кўришимиз мумкин. Бу ҳикояларда аста-секин қаҳрамонлар характери, гарчи суст бўлса-да, намоён бўла бошлайди. Фахриддин («Бошсиз одам»), Ўтбосар, Абдуҳад Қори, Раҳмонберди Маҳсум, Усмонали («Қишлоқ ҳукм остида»), Мирза Аҳмад («Тангрининг кулгиси»), Эгамберди Сулаймонов, Фазилат («Афлотун муҳаббати»), Чол («Рўдапо»), Луқмони Ҳаким («Рақиб») персонажлари фикримизнинг далили бўла олади.

«Бошсиз одам» (1929) ўз авторини ҳикоянавис сифатида халққа таништиради. Бу асарни тўла маънода ҳикоя десак бўлади. Шунинг учун ҳам китобхонлар

«Бошсиз одам»ни ёзувчининг биринчи ҳикояси деб юри-тадилар.

Бу асарда автор «биринчи марта одамнинг характе-рига қўл уришга ҳаракат қилган»¹ эди. Ёзувчи олдинги асарларида инсон характерининг айрим хислатларини-гина кўрсатиб берган бўлса, «Бошсиз одам»да, лапашанг, нодон, калтафаҳм, ўзгаларнинг қўлида қўғирчоқ бўлиб қолган кишининг характерини чизишга уринади.

Ҳикояда Фахриддин мисолида ана шундай одамлар қаттиқ қораланади. Фахриддин Ғалигидан ношуд, ҳеч бир ишга қобилиятсиз ҳолда ўсади. У бўшанг ва тантиқ йигит. Унинг нўноқлиги туфайли у учун отаси жавоб бериб юради. Фахриддин турмушда кишилар билан му-носабатни, муомалани билмайди. Бу жиҳатдан унинг касалхонада ётган хотинини кўргани бориши ва эр-хотин ўртасидаги диалог характерлидир.

«Касалхонага бориб, ўзи кўрган эшикка кириб кета-ётганида битта хотин қайтаради — олиб бориб бир кур-сига ўтқазиб қўяди. Шу билан у хотин дом-дараксиз бўлиб кетди. Икки соатдан кейин яна бир келди-ю, Фах-риддинга индамай, яна бир уйга кириб кетди. Бир соат чамаси ўтгандан кейин яна бир чиқиб, Фахриддинни им-лади, Фахриддин кирганда Меҳри энди уйқудан турган экан.

— Э, ҳўй!.. Яхшимисан... ҳўй,— деди Фахриддин.

Меҳри секин:

— Келинг,— деди.

— Яхшимисан... Уйда сен йўқ, дадам қийналиб қол-дилар. Ёмон бўлар экан...

— Кундан-кун бадтар бўлган эдим, олиб ташлаш-ди... Нақ ўлаёздим.

— Хайрият.

— Кўрдим, боши йўқ...

— Ие!— деди Фахриддин оғзини ва кўзларини кат-та очиб,— боланинг ҳам боши бўлмайдими?! Дадамдан сўрайчи!..»².

Бу эпизодда автор ношуд одамни тасвирлайди, унинг нодон ва гўл қиёфасини равшан гавдалантиради.

---

¹ А. Қаҳҳор. Уста санъаткор. «Шарқ юлдузи», 1952 йил, № 3, 45-бет.

² Абдулла Қаҳҳор. Танланган асарлар. Уч томлик. I том. ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент. 1957, 46—47-бетлар. Бундан кейинги цитаталар шу нашрдан олинади.

Автор Фахриддиннинг ташқи қиёфасини 2-3 штрих билан ҳаракати орқали очади: «Фахриддин осилиб турган қалин пастки лабини бир-икки қимирлатиб, билаги билан бурнини артиб, жавоб берди». Яна бир жойида: «Фахриддин йўлда кетаётиб, негадир, дам кулар, дам бурнини артиб йўталар эди». Бу штрихлар Фахриддиннинг характериини ёритишга хизмат қилади. Автор қаҳрамоннинг ташқи қиёфасини ички мазмунига монанд ҳолда тасвирлайди. Персонажни ҳаракатда кўрсатишга, унинг характериини ана шу ҳаракат орқали очишга эришади. А. Қаҳҳор бу асарда биринчи марта инсоннинг ички дунёсига ҳам қўл уради. Персонажнинг ички дунёсини очишда, уни сатирик буёқларда беришда Фахриддин образи А. Қаҳҳорнинг биринчи муваффақияти бўлди. «Бошсиз одам» ҳикоясида ёзувчи фелъетонларидаги хурофот, жаҳолатни фош қилиш темасига яна қайтади. Бу тема автор талқинида янада бўрттирилиб, жонли образларда равшанлаштирилиб очилади: Нисо буви бўйида бўлиб қолган қизи Меҳрининг боласини тушириш учун уни не азобларга дучор қилади. Мияси эскилик сарқитлари, ирим-чиримлари билан тўлиб-тошган Нисо бувининг Меҳрининг қорнига ёстиқ билан уриши, устига чиқиб ўтириши, қўққисдан қаттиқ қўрқитиши, қорнини силаб, болани эзиб йўқ қилишга уриниши каби моментлар ҳаёт лавҳаларидан олиб акс эттирилган.

Нисо бувини бундай ишларни қилишга мажбур этган нарсаси кўёви Фахриддиннинг ношудлиги, қобилиятсизлиги туфайли, қизи ва неварасининг янада азоб чекишини истамаслиги эди. Асар сюжетида барча бахтсизликларнинг боиси Фахриддиндир деган ғоя келтириб чиқарилади.

А. Қаҳҳор «Бошсиз одам»да салбий кишининг характериини чизган бўлса, «Қишлоқ ҳукм остида» (1932) ҳикоясида биринчи марта ижобий қаҳрамон образи характериини яратиш учун қалам тебратади. Ўтбосар Совет Армияси сафида тарбияланиб, чиниқиб, ўз қишлоғига қайтиб келгач, «йўқ бўлиб, изи ҳам қолмаган»¹ колхозни қисқа вақт ичида қайтадан тиклайди. Ўз қишлоғидаги камбағал деҳқонларни колхозга тартади. Колхозга раҳбарлик қилиб, уни кучайтиришга ва мустаҳкамлашга зўр бериб уринади. Мактаблар очади, газета ўқишни

---

¹ А. Қаҳҳор. «Қишлоқ ҳукм остида». Ўздавнашр, 1932, 15-бет.

ташқил қилади, радио ўрнатади. Колхозда маданий-оқартув ишларини кенг йўлга қўяди.

Ўтбосар — давлат, колхоз мулкни кўз қорачиғидай сақлайдиган, халқ учун астойдил хизмат қиладиган, қийинчиликлардан қўрқмайдиган жонкуяр раҳбар. Қаҳрамоннинг олижаноб фазилатлари — ватанпарварлиги, мардлиги, дўстларга меҳрибонлиги, душманга шафқатсизлиги, нафрати кураш процессида намоён бўлади. Муштумзўрлар томонидан колхоз омборига қўйилган ўтнинг ўчириш жараёнида қаҳрамоннинг характери очилади: «Ўтбосар чақмоқдай — ҳали у ерда, ҳали бу ерда, ҳали томда тушукалар орасида, ҳали аланга уриб турган уй ичида команда бериб юрар эди. Бу дамда Ўтбосар колхознинг раиси эмас, қизиган фронтда қўмондон, бу ўзини ўтга урганлар колхозчилар эмас, садоқатли, итотли аскарлар эдилар» (26 бет). Абдуҳад Қори, Раҳмонберди Маҳсум образларида ер-сув ислоҳоти вақтида мол-мулкларидан ажралган, колхоз тузумининг ашаддий душманлари типлари гавдалантирилади. Қори ва руҳонийлар, қулоқлар кундан-кунга тараққий этиб бораётган колхоз тузумига қарши очиқ ва яширин ҳужумларини бошлайдилар. Муштумзўрлар колхоз омборига ўт қўйишга муваффақ бўладилар, айрим илғор колхозчиларни ўлдирадилар, қишлоқ активлари устидан иғво ва бўҳтонлар тарқатадилар. Бу уринишлари билан халқ ўртасида колхоз тузумига қарши норозилик тугдирмоқчи бўладилар.

Совет жамоатчилик ташкилотларига яширинча суқилиб кириб олган ёт унсурлар қишлоқдаги синфий курашни бўяшга, ўз сирларини яширишга ҳаракат қиладилар. Яширин душман Мулла Нишоннинг сўзлари бу жиҳатдан характерлидир. «Муштумзўрлар, — дейди у колхоз мажлисида, — ўзидан-ўзи ҳам йилдан-йилга йўқолиб қоладилар. Ҳозир ҳам қишлоғимизда муштумзўрларни кундузи чироғ билан излаб тополмаймиз» (33 бет). Мулла Нишоннинг бу гапи ўша даврдаги бухаринчиларнинг партия сиёсатига қарши олиб борган курашини эслатади. Қулоқларга тегиш керак эмас, чунки улар ўзлари социализмга ўсиб кирадилар, деган контрреволюцион назариясининг акс садоси бўлиб эшитилади. Ёт унсурлар беқарор кишиларни ўз атрофига тортишга уринадилар. Асарда Усмонали ана шундай беқарор типлардан биридир. Синфий душманлар Ўтбосарнинг собиқ дўсти Усмоналини айлантириб, бу орқали колхознинг жонкуяр раҳбарини ўлдиришга аҳд қиладилар. Усмонали

Абдуҳад Қори ва Маҳсумларнинг қўлига тушиб, улар олдида «...ўзини ўргамчи уяга илинган пашшадай ҳис қилар эди» (17 бет).

«Қишлоқ ҳукм остида» — социалистик коллективлаштиришнинг моҳиятини, давр руҳи ва мазмунини ўзида маълум даражада акс эттирган бирдан-бир йирик прозаик асар эди.

Бу темани поэзияга Ғафур Ғулом «Кўкан» поэмаси билан, прозага А. Қаҳҳор «Қишлоқ ҳукм остида» ҳикояси билан олиб кирди.

Тўғри, бу асарда қаҳрамонлар суштас тасвирланган, улар кам ҳаракат қилдилар. Бу нуқсондан қатъи назар, А. Қаҳҳорнинг хизмати шундаки, у, биринчи бўлиб прозага колхоз темасини олиб киради, колхозчиларнинг ҳаётини бадний ифода этади, даврни тўғри тушуниб, синфий курашни ҳаққоний гавдалантиради.

А. Қаҳҳорнинг воқеа ва ҳодисалар моҳиятини акс эттиришга, персонажларни ҳаракатда, тўқнашувда кўрсатишга уриниши — қаҳрамонлар характерини очишига имконият туғдира боради. Бу эса, авторнинг характерлари ичига кириб бораётганлигидан дарак беради. «Рақиб»даги Луқмони Ҳаким образи фикримизнинг исботи бўла олади.

«Рақиб»да эски ва янги оламнинг тўқнашиши ва шу икки олам вакилларининг кураши акс эттирилади.

Обиджон отаси характерининг ўзига хос хусусияти барча нарсаларга хурофот кўзи билан қараш ва меҳнатни севмасликдан иборат. У ўғлини ҳам ўз изига солиш мақсадида, тездан уни уйлантириб қўйиб, бағрида олиб ўтириб, ижтимоий, катта ишлардан четлаштироқчи бўлади. Чол барча ишларни ўз ўлчови билан ўлчашга, Обидни ҳам бундай ўлчовга бўйсундиришга уринади. Отни эскича усул билан даволамоқчи бўлиб ўлимига сабаб бўлади. Калтафаҳм бу чол ўғли тўғрисида ёзилган газетани сотиб олиш йўли билан барча сонларини йўқотмоқчи бўлади.

«Рақиб»даги Луқмони Ҳаким кўп жиҳатдан «Рўдапо»даги чолни эслатади.

«Рақиб» ҳикоясида ҳам «Рўдапо»даги каби ота ва ўғилни солиштириш ҳамда улар ўртасидаги конфликтни кўрсатиш билан, эски дунёнинг ҳақими билан янги дунё студент-врачи ўртасидаги тафовутларни тасвирлаш орқали ўтмишнинг ўлимга маҳкум эканлигини, янги, илғор нарса ғалаба қозониши муқаррарлигини кўрсатишга ҳаракат қилинади. Ҳаким чолга нисбатан кенгроқ очила-

ди. Ундаги сарқитлар янги мисоллар, ҳодисалар билан чуқурлаштирилади.

Автор Луқмони Ҳаким орқали савияси ва онгги ўтмиш сарқитлари билан заҳарланган ямоқчи ва табиб образини яратишга уринади. Бу чолнинг табибчилиги эски метод асосига қурилган бўлиб, илғор совет медицина фанига ёт. У янги медицина ва унинг вакилларига қарши нгво тарқатиб, туҳмат қилади, ўз айбини бўйнига олмайди, воқеаларга ва касалларга эскича, диний назар билан қарайди.

Ҳаким кўпроқ ҳаракатда ва зиддиятларда кўрсатилади. Унинг хусусияти ўз ўғли билан тўқнашувда ёрқинроқ очилади: «Кейинги кунларда киши келганда Мардонақул чол бўлса, келиб ўтирмайдиган бўлди. Чол бўлса, жўрттага унинг қитиғига теккандай докторларни ёмонлаб ўтирар эди.

Орада шундай дилсиёҳлик кунлардан ўн-ўн бештаси ўтди. Бир кун Мардонақул меҳмонхонанинг эшигидан кириб, чолнинг қаршисида бўйни ингичка, кўзларининг оқи кулранг бўлиб, бўйнига банд осган бир кишини кўрди. Чол унга бир тилим хом тарвуз берди. У шу бир тилим тарвузни кўтариб чиқиб кетди.

— Хинин,— деди Ҳаким тарвузни кўрсатиб,— ҳалиги одам уч йиллик безгак. Шу билан тузалади...

Мардонақул тарвуз сўйилган пичоқни олиб, ялаб кўрди ва тупуриб ташлади. Дарҳақиқат тарвуз заҳар, қумартқи эди. Ҳаким ундан офарин кутиб, қараб кулиб турар эди.

— Бу қандай хинин бўлсин?— деди Мардонақул,— йўқ ўғлим, билмайсиз, докторлар хининни шундан қилади.

— Хинин безгакни тузатишини биласизми?

— Жуда яхши дору-да.

— Ҳа, шундай экан, у бечорага хинин билан ҳеч муносабати бўлмаган тарвузни ичкизиб, унинг касалини бадтар қилгунча, «мен билмайман, докторга бор» десангиз-ку, у бориб ё чинакам, ҳақиқий хинин ичади ёки доктор бошқа, унга ёқатурган дори берар эди.

Ҳаким қаттиқ хафа бўлди. Агар қўлидан келса, ҳозир шу тарвузнинг хинин эканини ва доктор бера турган хинидан минг ҳисса ортиқроқ фойда қилишини исбот қилиб, Мардонақулнинг юзига бир тарсаки урарди:

— Ўзингиз билмаган бир нарсани дору қилиб бериб, шу одамни ўлдириб қўйсангиз нима қилади?

— Қисмати етган бўлса ўлаверади...»¹ Йигит («Олам яшаради»)дан бошлаб, то Луқмони Ҳаким образига қадар автор характер яратиш, ҳикоячилик техникасини ўрганиш йўлини босиб ўтади. Йигит билан Ҳаким образлари бунга ёрқин мисол бўла олади. Йигит образ даражасига кўтарила олмаган бўлса, Ҳаким гарчи хира, суст бўлса-да, олдимизда бадий образ сифатида гавдаланади. 1934 йилдан бошлаб, А. Қаҳҳор янги даврга — ижодий такомиллашиш, бадий маҳоратни эгаллаш даврига киради.

30 йилларнинг иккинчи ярмида совет адабиётида, шу жумладан ўзбек адабиётида ялпи кўтарилиш даври бўлди. Барча жанрлар тараққий этиб, ажойиб маҳсулот берди. Ўзбек ёзувчиларининг асарлари Бутуниттифоқ миқёсига чиқди, чет эл тилларига таржима қилина бошланди. Ўзбек совет адабиётини ривожлантиришда новелла жанри алоҳида ўрин эгаллади. Бу жанрда яратилган ҳаётий ва бадий жиҳатдан пухта асарлар кенг халқ оммасининг эътиборини жалб қилади. Новелланинг қисқа ҳажмда ёзилиши, катта масалаларга ҳозиржавоблиги, унинг меҳнаткашлар орасида кенг тарқалишига сабаб бўлди. «Бизда ҳозирги вақтда,— деб ҳақли равишда ёзган эди А. Қаҳҳор,— ҳикоя билан очеркка китобхон жуда чанқоқ. Шунинг учун бу икки жанр айрим аҳамиятга эга»².

30 йилларнинг иккинчи ярмида А. Қаҳҳорнинг тетик, бақувват, ҳаётбахш овози яна кучли янграйди. 30 дан ортиқ пишиқ ҳикоялар яратади. Ёзувчининг бу даврдаги ижоди уни юқори чўққига кўтаради.

Абдулла Қаҳҳорнинг таланти улғаяди, бадий маҳорати такомиллашади. У пишиқ характерларни чизиб беради. Бу нарса «Мастон» (1934), «Кўз кўзнинг очилиши» (1934) да кўрина бошлади. Мастон ва Аҳмад полвон образлари авторнинг пухта характер яратиш йўлидаги жиддий қадами бўлди.

«Мастон» ҳикоясида ўзбек қизининг ўз дугонасини «қора қуртдан ҳам заҳарли бўлган» эри зулмидан қутқариш мақсадида, қийин йўл азобларини чекиб ўтиб, уни эркинликка чиқариши тасвирланади.

Ёзувчи кучли, иродали, ажойиб ғайратли, ҳар қандай огирликларни енгиб ўтадиган қўрқмас, жасоратли совет қизининг образини яратади. Мастон А. Қаҳҳор

¹ А. Қ а ҳ ҳ о р. «Олам яшаради». Тошкент, 1933, 48—49-бетлар.

² «Қизил Ўзбекистон», 1939 йил, 14-июль, № 159.

ижодида хотин-қизларнинг биринчи ижобий образидир. Ёзувчи Мастон образи билан аёл шахсини юқори кўтаради, шарнатда хотинлар «қул», «ожиза», «қобилиятсиз» деб ҳисобланган назарияга қақшатғич зарба беради. Хотин-қизларнинг ҳам жамиятда эркалар каби катта кучлигини, меҳнатни севиш, мардлик, жасурлик хусусиятларига эга эканлигини бадший бўёқларда кўрсатиб беради. Ўзбек аёллари образини яратишда Ҳамзанинг Жамила ва Майсараси билан А. Қаҳҳорнинг Мастони тутшиб кетади. Булар ўзбек адабиётида хотин-қизлар образи галереясида муҳим ўрин эгаллайди. Ҳамза яратиб кетган қалдирғочлар А. Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Ғафур Ғулом, Яшин, Асқад Мухтор ва бошқа ёзувчилар асарларида баланд парвоз қилдилар.

Мастон ва бошқа ижобий қаҳрамонлар образини яратишдаги ёзувчи тажрибаси «Кўр кўзнинг очилиши» ҳикоясидаги Аҳмад полвон образи билан янада бойида. Асарда озодлик ва эрка интилиб, кўрбошиларга қарши кураш олиб борган кишининг ёрқин образи гавдалантирилади. Бу образ авторнинг ижобий қаҳрамонлар чизишдаги эволюциясининг ёрқин далилидир. Аҳмад полвон бутунлай бошқача, оригинал образ. Унинг ҳаёти Совет ҳокимиятининг бошланғич давлари билан боғланади. У Ўтбосар, Мастонларга ўхшаш чиниқиб, озод ҳаёт афзалликларини тўла татиб кўрган эмас. Унинг эндигона кўзи очилган. У, босмачиларнинг ёвузликларини, қонхўрликларини эндигона пайқай бошлаб, янги турмуш томонига ўтган киши.

Ёзувчи босмачилар қаторида хизмат қилиб, алданиб, улардан юз ўгирган киши образини биринчи марта «Гумроҳ»да акс эттиради. Ҳикояда адашиб юриб, сўнгра тўғри йўлга тушиб, Қизил Армияга ёрдам беришга қарор қилган йигит гавдаланади. Асар қаҳрамоннинг техник уйига келиб, дардини айтиши ва ўз мақсадига эришиш учун йўлга равона бўлиши билан тугайди. Лекин автор ҳикоя қаҳрамонининг халққа қилган хизматлари нимадан иборат деган саволга жавоб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди. Бу вазифани «Кўр кўзнинг очилиши» ҳикоясида бажаради. Ҳикоядаги воқеалар «Гумроҳ»даги воқеаларнинг давоми, ривож сифатида кўз олдимиздан ўтади. Ёзувчи кенг умумлашмалар қилади, ҳаракатни кучайтиради, образни бўрттириб кўрсатади, асарнинг тарбиявий аҳамиятини зўрайтиради. Аҳмад полвон камбағаллар ичидан чиққан мард, жасур, қўрқмас, ватанпарвар киши образи. Аҳмад полвон халқнинг

асл фарзанди сифатида, мамлакатимиз душманларини тор-мор қилишда Совет Армиясига ёрдам беради. У қўрбошининг ўнг қаноти бўлган вазир Исҳоқ афандини болта билан чопиб ташлайди. Бунинг учун қўрбоши унга жуда қаттиқ азоб бериб, уни сўйдирмоқчи бўлади. Лекин у, қандай оғир шароитда бўлмасин, ўзини йўқотмайди азоб ва уқубатлар олдида таслим бўлмайди. У, ўзининг бахтли ҳаёти йўлида қурбон бўлажаги муқаррарлигини билган ҳолда, босмачиларга зарба беришга ва уларнинг орасини бузишга зўр бериб уринади.

У, босмачиларга қарата қизгин нутқ сўзлайди:— «Йигитлар, бу одам ўзининг душманига бир бармоғи билан икки кўзини беряпти, деб ҳайрон бўлманглар. Сизлар аввал ўзларингга ўзларинг ҳайрон бўлинглар, сабабки, сизлар унга ўзларингни, ака-ука, ота-боболарингни бериб юрибсизлар; ўзларингга ўзларинг ўқ отасизлар. Агар менинг бу ишимни жиннилик десаларинг, у вақтда ҳаммамиз ҳам бир жинни эканмиз. Орамиздаги фарқ шуки, мен нима учун бу ишни қилаётганимни биламан, аммо сизлар билмайсизлар. Икки оғиз ҳақиқатни сизларга етказиш учун гўштимни танимдан ранда билан шилиб ташланса, суякларимни минг бир чигириқдан ўтказилса ҳам, менинг орқамда қолганлар севинади. Мен бирпасдан кейин ўламан, шунини билиб ўлсам дейман: нима қилиб юрибсизлар? Ким учун милтиқ кўтариб, тоғу тош кезиб юрибсизлар? Ким учун ўз ёрбироқдорларингни қонқақшатайсизлар? Қачондан бери сизлар босмачи бўлдинглар, омонларингни соғинмадиларингми?

Босмачилик йўқолса, бойлар мол-мулкидан жудо бўлишидан қўрқади, сизлар нимадан қўрқасизлар?» Аҳмад полвоннинг оташин нутқи йигитлар онгида бурилиш ясайди, уларнинг миясидаги заҳарни таг-томири билан суғуриб ташлайди. Йигитлар озодлик тарафига қараб юз ўгирадилар.

Бу нутқда Аҳмад полвоннинг ватанпарварлиги, революция ишига астойдил берилганлиги ёрқин очилади. Автор Аҳмад полвоннинг қаҳрамонлигини воқеалар йўналишидан, унинг характерида келтириб чиқаради. У ҳаракатда, тараққиётда кўрсатилади.

Аҳмад полвон Ўтбосар, Обиджон, Мардонқул образларига нисбатан пишиқ ва пухта чизилган. Бу образ авторнинг ижобий қаҳрамон яратишда муваффақиятларга эришганлигини, бу соҳада ғоявий-бадий томондан ўсганлигини кўрсатади. Ёзувчи шу тарзда, эволюцияси

биринчи образдан иккинчи образга ўтган сари такомиллашиб боради. Бир ижобий қаҳрамон ўзидан аввалгисининг давоми, такомили ва ривож сифатида майдонга чиқа бошлайди. Ўтбосарни авторнинг бу соҳадаги илк ютуғи деб ҳисобласак, Аҳмад полвонда характер очилиши жиҳатидан янада олдинга кетиш ёрқин сезилади.

Ўтбосарнинг айрим хислатлари очилган бўлса-да, ички дунёси, психологияси деярли ёритилмаган эди. Қаҳрамон воқеаларнинг бошидан то охиригача қатнашмай, у, сюжет ўрталарида пайдо бўлиб қоларди, охирига бориб, унинг фаолияти сустлаштириларди, қилган ишлари кўпинча ҳаракатда берилмасдан, баён қилиш орқали билдириларди.

«Кўр кўзнинг очилиши»да эса, шу типдаги айрим нуқсонларга барҳам берилди. Бу асарда персонажга автор характеристикаси ўрнини қаҳрамон характерини воқеалар процессида очиш приёмлари эгаллайди. Барча воқеалар, ҳодисалар Аҳмад полвон фаолияти билан узвий боғланади. У асарнинг бошидан то охиригача актив иштирок этади. Унинг моҳияти, асосан, ҳаракат процессида очилади. Характерни ифодалашда хизмат қилмайдиган деталлардан ҳикоя холи бўлгани учун персонаж кўз олдимизда янада тиниқроқ гавдаланади. Демак, Аҳмад полвоннинг характери Ўтбосарникига нисбатан чуқурроқ чизилади. Кейинги асарда қаҳрамоннинг мураккаб ички дунёсидаги ўзгаришлар ташқи қиёфаси орқали дуруст тасвирланади.

Булар ҳаммаси А. Қаҳҳорнинг ўз бадиий маҳоратини борган сари ошириб борганлигини кўрсатади.

Адиб «Томошабоғ» (1935), «Анор» (1936)», «Бемор» (1936), «Ўғри» (1936), «Миллатчилар» (1937) ҳикояларида жирканч ўтмишни ёрқин ифода этиб берувчи чуқур характерлар чизади.

У, А. П. Чеховнинг асарлари ҳақида тўхталиб, бундай дейди: «Чеховнинг ажойиб ҳикояларидан бири бўлган «Ёвуз ниятли киши»ни хотирлайлик. Бу ҳикоя Николай Россиясининг қишлоқларига қарата Чеховнинг уста қўли билан очилган «Мужиклар», «Най», «Чол», «Чуқурликда» сингари «дарча»ларнинг бири».¹

Ўз устози каби А. Қаҳҳор ҳам юқорида қайд қилинган новеллалари билан ўтмишга «дарча»лар очади. Бу «дарча»лардан ёзувчининг таланти билан ёғдирилган

---

¹ А. Қаҳҳор. Чеховдан ўрганайлик. «Қизил Ўзбекистон», 1939 йил, 14 июль, № 159.

нурдан золимлик, разиллик, қабиҳлик асосида қурилган тузумнинг моҳияти кўз олдимизда ёрқин гавдаланади. Автор ўзбек меҳнаткашларини икки томонлама эксплуатация қилган чор чиновниклари ва маҳаллий бойларнинг башарасини кўрсатади, уларнинг очкўзлигини, ифлослигини очиб ташлайди, асоратли, оғир ҳаётдаги камбағалларнинг муҳтожлигини, уларнинг ҳақоратланишини равшан ифода этади. Юқоридаги ҳикояларни ўқир эканмиз, эзилган меҳнаткашлар (Қобил бобо, Туробжон, Сотиболди), буржуа миллатчилари (Мирза Баҳром, Тавҳидий), бой ва амалдорлар (элликбоши, амин, пристав)нинг ёрқин образлари кўз олдимиздан ўтади. Ҳар бир қаҳрамон бир-биридан фарқ қиладиган индивидуал характерга, психологияга эга.

«Ўғри»да Қобил бобонинг тураларга ҳаддан ташқари ишониши, уни фожиага олиб боради. Ҳикояда Қобил бобонинг соддалиги, элликбоши ва аминлар томонидан алданиши ва масхара қилиниши ўз ёрқин ифодасини топади. Меҳнаткаш деҳқоннинг охириги бурда нони ҳам золимлар томонидан тортиб олиниши, Қобил бобонинг ҳўкизини ўғирлатиши ҳамда уни топиш учун уриниши орқали очиб ташланади. Бу камбағал чол учун ҳўкизни йўқотишдан оғир мусибатнинг бўлиши мумкин эмас. «Деҳқоннинг уйи куйса куйсин, ҳўкизи йўқолмасин. Бир қоп сомон, ўн-ўн бешта хода, бир арава қамиш — уй. Ҳўкиз топиш учун неча замонлар қозонни сувга ташлаб қўйиш керак бўлади». Чолнинг яшаш манбаи, тирикчилигини ўтказиш манбаи — ҳўкизи эди. Ҳўкизидан ажраш ҳаётдан ажраш билан тенг эди. У ҳўкизини топиш учун бутун бор-йўғини порага ташийди ва амалдорлардан нажот кутади. Автор Қобил бобони элликбоши, амин, приставлар билан учраштириб, уларнинг характерини ёрқин очиб беради.

Чол ҳўкизни топиб беради деб, дастлаб элликбошидан умид қилади.

«Қобил бобонинг қўшниси — бурунсиз элликбоши кирди. У оғилга кириб тешикни, ҳўкиз боғланган устунни диққат билан кўздан кечирди; негадир устунни қимирлатиб ҳам кўрди, сўнгра Қобил бобони чақирди ва панг товуш билан деди:

— Ҳўкизинг ҳеч қаёққа кетмайди, топилади!

Унинг оғилга кириб қилган тафтиши Қобил бобого бир умид бағишлаган эди, бу сўзи ҳаддан зиёда севинтирди. Чол йўғлаб юборди.

— Худо хайр берсин... Ола ҳўкиз эди...—Элликбоши

ўғри тешган ерни яна бир кўрди, Қобил бобо қўл қовуштириб, унинг кетидан юрар ва йиғлар эди.

— Йиғлама, йиғлама дейман! Ҳўкизинг оқ пошшо қўл остида чиқиб кетмаган бўлса топилади.

Элликбоши ҳўкизни жуда нақд қилиб қўйди — гуё у кўчага чиқса бас — ҳўкиз топилади».

Қобил бобо ҳамёинини қоқиштириб, борини элликбошига беради, яна уни қанча дуо қилади. У эса, бу воқеани аминга хабар қилишга ваъда беради.

Чол нажот қидириб аминнинг олдига бормоқчи бўлади. Лекин қандай қилиб аминнинг кўнглини олиш керак деган масала Қобил бобони қаттиқ азобга солади. «Қуруқ қошиқ оғиз йиртади, аминга қанча пул олиб борса бўлади? Берганга битта ҳам кўп, олганга ўнта ҳам оз. Чол-камбир кенгашиб шундай қарорга келишди: бу чинакам охирги ва ҳўкизни бўйнидан боғлаб берадиган чиқим, шунинг учун пулнинг юзига қараш ақлдан эмас».

А. Қаҳҳор чол билан аминни тўқнаштириш эпизодида чуқур мазмунли умумлашмалар қилади, образлар ички дунёсига кириб, уларга аниқ, тўлиқ характеририка беради.

«Қобил бобо рўпара бўлганда амин оғзини очмасдан қаттиқ кекирди, кейин бағбақасини осилтириб кулди.

— Ҳа, сигир йўқолдимми?

— Йўқ... сигир эмас, ҳўкиз, ола ҳўкиз эди.

— Ҳўкизми?.. Ҳўкиз экан-да! Ҳимм...

Ола ҳўкиз? Тавба!..

— Бори-йўғим шу битта ҳўкиз эди...

Амин чинчалоғини иккинчи бўғинигача бурнига тикиб кулди.

— Йўқолмасдан илгари бормиди? Қанақа ҳўкиз эди?

— Ола ҳўкиз...

— Яхши ҳўкизмиди ё ёмон ҳўкизмиди?

— Қўш маҳали...

— Яхши ҳўкиз биров етакласа кета берадимми?

— Бисотимда ҳеч нарсаси йўқ...

— Ўзи қайтиб келмасмикин? «Биров олиб кетса қайтиб кела бер», деб қўйилмаган экан-да! Нега йиғланади? А? Йиғланмасин!

Қобил бобо ерга қараб тек қолди.

— Қидиртирсакикин-а?— деди амин чинчалоғини этигининг остига артиб,— суюнчиси нима бўлади? Суюнчидан чашна олиб келинмадимми?

Аминнинг бу гапи Қобил бобого «Ма, ҳўкизинг» дегандай бўлиб кетди.

— Кам бўлманг,— деди пулни узатиб,— яна хизматингиздаман.

— Мен бетўхтов приставга хабар бераман. Ўзи чақиртиради».

Бу эпизод юрт аминининг фожиада қолган камбағал деҳқонга нисбатан ҳаддан ташқари совуқ муносабатини, унинг мусибатига бепарволигини ёрқин кўрсатади. Автор ҳар бир деталга катта аҳамият бериши, уни ўз ўрнида моҳирона ишлатиши натижасида турмуш ҳақиқатини кўз олдимизда тўла гавдалантиради.

Амин чолни ҳақорат, масхара қилиб, унинг устидан кулишини ёзувчи ҳар қадамда таъкидлаб боради. Амалдор қайта-қайта «Ўқизми?» деб сўраши, «Ўзи бормиди?» «Қайтиб келмасмикан?» деб савол бериши ҳақоратнинг ёрқин намуналаридир. У, чол арзини эшитишни ҳам хоҳламайди, унинг олдида ҳеч қандай инсонлик одобини сақламайди. Бурнини кавлайди, хаёлини бошқа нарсалар уғирлаб кетади.

Ўзбек урф-одатига мувофиқ, кичик ёшдагилар қарияларни сизлаши керак, лекин амин камбағал деҳқон Қобил бобони сизлаб гапиришни ўзига эп кўрмайди, сансирашга ҳам ботина олмайди. Шунинг учун ҳам автор бу моментларда ўринли равишда ноаниқ формани қўллайди: «Нега йиғланади?», «Йиғланмасин», «олиб келинмадими?»

Адиб икки-уч сўз билан аминнинг ташқи қиёфасини ёрқин чизади. Аминнинг бағбақасини таъкидлаш билан семиз эканлигини изҳор қилади. Унинг кекириши деталда тўқлигини билдиради. Этигига урғу қилиш орқали бойлигини, яхши кийинишини кўрсатади.

Қобил бобонинг сарф қилган пуллари, мол-мулклари, ялиниб-ёлворишлари ҳеч қандай ёрдам бермайди. У приставдан қайтиб, аминга келиб, яна элликбоши ҳузурига боришга мажбур бўлади.

— «Гумонингизни айтинг бўлмаса!— деди элликбоши тажанг бўлиб,— ким олганини мен билмасам, авлиё бўлмасам. Олган одам аллақачон сўйиб саранжомладида! Узоқ демасангиз, эринмасангиз кўнчиликка бориб териларни бир қараб чиқинг. Аммо териси кўнчиликка тушган бўлса, аллақачон чарм бўлди. Худо билади, кавуш бўлиб бозорга чиқдимми...»

Амалдорларга умид боғлаб сарсон бўлган Қобил бобонинг охирида элликбошидан эшитган сўзи шу бўлади.

Қобил бобо — адолатсизлик, порахўрлик ҳукм сурган замонда қолган-қутган нарсаларидан ҳам ажраб, икки

қўлини бойга боғлаб беришга мажбур бўлган бечора, камбағал меҳнаткашнинг типик образидир.

Бу образ ички дунёсини, характериини ёзувчи зўр маҳорат билан чизиб беради.

Қобил бобо («Ўғри»), Туробжон («Анор»), Сотиболди («Бемор») каби мукаммал образлар ёзувчи ижодидаги ёруғ юлдузлар бўлди. Бу образлар адибнинг бадий маҳоратни чуқур эгаллаб олганлигидан дарак беради.

Санъаткорнинг маҳорати шундаки, у, мазмун жиҳатидан яқин темада қалам тебратишига қарамай, бир-биридан фарқ қиладиган образлар чизади. Қобил бобо, Туробжон, Сотиболди, Ҳамроқулларнинг ҳаммаси ҳам камбағал, зулматлик тузум исканжасида сиқилган, соф дил, виждонли меҳнаткашлардир. Шу билан бирга, уларнинг ҳар бири индивидуал характерга эга.

А. Қаҳҳор ўтмиш темасидаги ҳикояларида ҳам сатирик, ҳам ижобий образ яратишда балоғатга етганлигини исбот қилди. Сатирик бўёқни ишлатишда, инсонларнинг ички дунёсини чуқур таҳлил қилишда, қаҳрамонларнинг ташқи қиёфасига характеристика беришда моҳир санъаткор бўлиб етишганлигини кўрсатди.

Ёзувчининг маҳоратга эришганлиги шундан маълумки, у кичик-кичик ҳикоялари билан колониал тузумнинг астар-пахтасини очиб кўрсатишга муяссар бўлади. Сюжет жиҳатидан мустақил бўлган, умумий ғоявий йўналиши жиҳатидан бир-бирига боғланган ҳикояларида ўтмишнинг характерли воқеаларини ҳаққоний акс эттиради. Жафоли ҳаёт манзараларини ёрқин гавдалантиради.

А. Қаҳҳор ҳозирги замон воқелигидан олиб ёзган ҳикоялари билан ўз ижоди тематик доирасини бойитди. Унинг «Невара» (1938), «Йиллар» (1939), «Тўй» (1939), «Қизлар» (1941) новеллаларида икки дунёни солиштириш, янги социалистик ҳаётнинг ҳар томонлама афзаллигини очиш приёмидан усталлик билан фойдаланганлиги кўзга ташланади. Бу ҳикояларида у қувноқ турмушни акс эттиришни ўзининг асосий мақсади қилиб олади. Ҳозирги ҳаётни янада бўрттириб кўрсатиш ниятида, ўтмишга усталлик билан экскурсия қилади. Бу асарларида ўз ижодида шу вақтгача қўлланилмаган янги приёмни — солиштириш приёмини ишга солади.

«Невара»да кампирнинг азоб билан бекорга ўтган ёшлик умрига ачиниб, «зоғора» замонасини қарғаши, «Тўй»да анча ёшга етиб қолган Қурбон отанинг ўтмишда оила лаззатини кўришга муяссар бўлмаганлиги,

«Йиллар»да Орзиқул каби соф дил меҳнаткашларнинг Октябргача Ҳожимирсироҳ каби бойлар қўлида эзилганлиги, «Қизлар»да бурунги замонда қизнинг оёқ-қўлини боғлаб назир қилинган эшонга берилганлиги эсланиши каби моментларни автор асосий ғояни очиш мақсадида қайд қилади. Лекин асосий ният бунда эмас. «Йиллар, йиллар ўтди! Ўтган бу йиллар дунёни остин-устун қилди» («Йиллар») деб ёзади. Шу «остин-устун» нимадан иборат эканлигини ёритиб бериш — ёзувчининг ўз олдига қўйган мақсади эди. Революция туфайлигина кампир озодликка чиқиб, неварасининг қувноқ ҳаётидан лаззатланди. Революция ғалабаси 68 ёшга бориб қолган Қурбон отанинг бошини иккита қилиб қўйишга имконият туғдирди, хотин-қизни озодликка олиб чиқди. Совет ҳокимияти миллионлар каби Орзиқул оиласига ҳам бахт олиб кирди. Озод ҳаёт, шонли иш—унинг оила аъзоларини мисли кўрилмаган меҳнат қаҳрамонликларига руҳлантирди. Кекса Орзиқул ишламасдан баҳузур оёғини узатиб ёта берса бўларди. Лекин юраги уни тинч қўймасди. У меҳнат билан тирик эди. Орзиқул ҳалол ишлайди, ўз фарзанди ва неварасини янги замон руҳида тарбиялаб, меҳнатга муҳаббатини уйғотади. Унинг ўғли Мурод донгдор ишчи бўлиб етишади, битта ўзи бир қанча машинани бошқаради. Бундай мўъжизаларга сабаб бўлган нарса нима? Бунга Муроджон жавоб беради: «Бировнинг ишига саратонда қўл совқотади, стахановчиликнинг ҳикмати ҳаммадан бурун шундаки, мен бошқарадиган ўттиз иккита машина ҳам, бу машиналар билан қилинадиган иш ҳам бировники эмас. Бизда ҳар ким эркин меҳнат қилади. Ҳамма нарса халқники. Меҳнатнинг самарасини меҳнат қилган одам ўзлаштиради. Мўъжизаларнинг манбаи мана шунда». Меҳнат туфайли, Орзиқул оиласи данғиллама уйга эга бўлади, қувноқ турмуш қуради. Унинг невараси одобли ва андишали бўлиб ўсади.

Ёзувчи икки турмуш — ўтмиш ва ҳозирги замонни солиштириш билан Совет ҳокимияти даврида эришилган катта ютуқларнинг самараларини зўр пафос билан мадҳ этади. Бу самаралар жонли образлар орқали очилади. Орзиқул, Муроджон, Ўлмас, («Йиллар»), Кампир, Ялта («Невара»), Қурбон ота, Хадича хола, Собиржон («Тўй»), Кампир («Қизлар»)ларда Улуғ Октябрнинг ҳаётбахш нурлари ўзининг ёрқин аксини топди.

Бу нурлар биринчи навбатда инсонларнинг онгини ёритди, улар билим олдилар, онглари эса ўсди ва бойи-

ди. Мурод, Орзиқул, Тожихонларнинг ҳар бир гапидан, хатти-ҳаракатидан билим, одоб ва маданият руҳи келиб туради. Автор кичик-кичик деталлар, штрихлар мисолида Совет даврида кишиларнинг, ҳаттоки ёш болаларнинг қанчалик маънавий ўсганликларини кўрсата билди.

«Йиллар»даги Улмас совет мактаби ва оиласида тарбияланиб, одобли, андишали бўлиб ўсади. Улмас Ҳожининг ноҳақ уриши, қулоғини жони борича қаттиқ бурашига қарамасдан, уни ўз уйида кўриб, ҳурмат билан кўришади, бу ҳақда ота-онасига ҳеч нарса демайди. Бу эса, одобнинг энг яхши намунаси эди.

Орзиқул, Қурбон ота, кампирлар ўтмиш замонасини кескин қораловчилар сифатида кўз олдимиздан ўтадилар. Автор «Йиллар»га ўтмишнинг бирдан-бир нусхаси қилиб Ҳожимирсиروضи киритди. У революциядан кейин ҳам ҳалол меҳнат билан шугулланмасдан, эгри йўлдан кетади, қўлидан кетган давлатни тиклаш мақсадида даллолчилик ва чайқовчилик қилади. Жирканч сарқитини ўзида гавдалантирган, ҳалокат томонга йўл олган Ҳожини соғлом, бақувват Орзиқул оиласига қарши қўйилиб, чириб бораётган нарсаларга қақшатғич ўт очилади.

Ҳожини кўп жиҳатдан Нурматжон («Қизлар»)га ўхшаб кетади. Ҳар иккаласига ҳам ўтмиш ҳамроҳ. Бири ўтмишда яшаб, янги ҳаётга ҳам ўтмиш сарқити билан кириб келиб, ундан қутула олмаган бўлса, иккинчиси, сарқитларга бурканиб қолиб, янгилик нуридан баҳра ололмайди.

Нурматжон «Бошсиз одам» ҳикоясидаги Фахриддинга ўхшаш ўлгудай гўл эмас. У фойда келадиган нарсани, баъзи касбнинг характерини тушунади.

Нурматжоннинг қолюқ мулоҳазалари, тентаклик хатти-ҳаракатлари авторнинг нафратига дучор бўлади. Унинг ғояси замон билан бирга нафас олиб, Нурматжондан олдин кетган кампир орқали ҳам берилади. Кампир ҳалигача эски урф-одатларга амал қилиб юрган Нурматжон эшонваччани қаттиқ масхаралайди: «Бурунги замон бўлса, мана шу махлуққа тегмасдан иложинг йўқ эди, десам Адолат ишонмайди, ўлай агар ишонмайди!»

Сарқит иллатларни фош қилиш А. Қаҳҳор ижодида борган сари кўпроқ ўрин ола бошлайди. Бу эса, унинг ижодига бирин-кетин янги-янги темаларни олиб киради.

Ёзувчи муҳим социал проблемаларни кўтариб чиқди, уларни бўрттириб кўрсатди, ихчам формада чуқур фикр-

ларни ифода этди. Унинг ижодини социализм ғалабасига тўсиқ бўлган турли-туман тўғонларга қарши кураш олиб бориш масаласи кенгроқ қамраб олди.

Ёзувчи талантининг улғайиши салбий типлар иллатларини фош қилишда янада ёрқинроқ кўрина бошлади.

У, мамлакатимизда социализм қурувчи қаҳрамонлардан завқланди, уларнинг ажойиб меҳнат ғалабаларидан илҳомланиб асарлар яратди. Давримиз кўрки — қаҳрамон совет кишиларининг бой маънавий хислатларини бадний акс эттирди, уларни барча тўғонларни, қаршиликларни енгиб ўтиб, илгарига кетишга барала овоз билан чақирди. Шунинг учун ҳам ёмон, ўлик чирик нарсаларни қаттиқ қоралади, олдинга кетишимизга тўсиқ бўлганларнинг кирдикорларини, қиёфасини очиб ташлади.

Ёмонни фош қилишдан мақсад яхшини туманликлардан тозалаб, янада равшан қилиб, соф ҳолида китобхонларга кўрсатишдир. Бу эса, ёмонни фош қилиш орқали яхшини тасдиқлаш, унинг тантанасини намоиш қилиш демакдир. Бу усул Абдулла Қаҳҳор ижодининг асосий мағзини ташкил қилади.

А. Қаҳҳорнинг фелъетонларида бошланган ёмонни қоралаш ғояси 30-йиллар бошларида ҳикояларига ўтди, ундан кейин «Сароб» романида акс этди, урушдан кейин эса юқори чўққига кўтарилди.

А. Қаҳҳор ўткир қаламини жамиятнинг ривожланишига қарши турган ҳар қандай тўсиқларга қарши қаратди. Ёзувчи соф дил йигитлар, хотин-қизлар устидан иғво тарқатиб юрганларни («Майиз емаган хотин», «Бек»), кеккайган, билимсиз подонларни («Адабиёт муаллими», «Санъаткор», «Ўжар»), ғийбатчи, туҳматчиларни («Мунофиқ»), лаганбардорларни («Икки ёрти-бир бутун»), хурофот иллатларини («Қабрдан товуш», «Қизлар»), бангиликни («Башорат»), ишёқмас ва безориларни («Қанотсиз читтак», «Жонфигон»), чайқовчилар, текинтомоқларни («Оғайнилар»), калтафаҳмлик, сиёсий кўрликларни («Ошиқ»), ахлоқсизликларни («Қайғулар»), кишилар ўртасидаги нотўғри муносабатларни («Холис таклиф»), қўрқоқ, янгиликдан чўчидиганларни («Ҳар ишнинг ўз маҳкамаси бор») эскича қараш, қолоқ тушунчаларни («Мирзо»), болаларига тўғри тарбия бермасдан, ёлғончиликка ўргатган оталарни («Айб кимда») қаттиқ қоралади, уларни сатира найзасига олди.

А. Қаҳҳорнинг моҳирлиги шундан иборатки, у ўз ҳи-

кояларида персонажларни сунъий равишда кўрсатмасдан, уларнинг ички мазмунидан характерларини келтириб чиқаради.

Ёзувчи эскилик сарқитлари билан тўлиб-тошган Норқўзи («Майиз емаган хотин») ички дунёсини очиб берар экан, уни ўзига хос тилда сўзлатади. Унинг нутқи, фикрий мулоҳазаси характерини очишга ёрдам беради. Эскилик либосига буркалган Мулла Норқўзи хотин-қизлар ҳақида бундай дейди: «Аёл киши эркакка қўл бериб сурашдими бас!.. Рўза тутган киши оғзини чайқаса, сув томоғига кетмаса ҳамки, рўзаси очилади — шу оғиз чайқашдан баҳра олади-да! Абдулҳакимнинг қизига уста Мавлоннинг ўғли бир ҳовуч майиз берганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳаё борми шуларда? Шариат йўли ҳўп йўл. Ун бир яшарида паранжи ёпинмаган қиздан қўлни ювиб қўлтиққа ура беринг. Паранжи ҳаёнинг пардаси-да!» Мулла Норқўзи хотин-қизлар озодлигининг ашаддий душмани. У, қизларни ўн бир ёшидан бошлаб паранжига тиқишга, аёлларни ҳар қандай ижтимоий меҳнатдан юлиб олишга жон-жаҳди билан уринган кимса. Ундан давлат муассасаларида ишлаган, эркаклар билан самимий дўстона муносабатда бўлган хотинлардан бузуқлик аломатларини қидирган, улар устидан иғво тарқатиб юрган шахснинг қўланса ҳиди бурқсийди. У, қизларга кун бермайди. «Етти қават парда ичида» ўтирган, «намоз» ўқийдиган, «тўпиғидан юқорисини оврат ҳисоблаб, жиякли иштон» киядиган, аэропландаги номаҳрамга юзини кўрсатмаслик учун «чарс беданадай патиллаб» қочадиган хотинини фаришта деб ҳисоблаб», уни актив жамоатчи, «шариатдан юз ўгирган» хотинларга қарши қўяди. Бу «фаришта» хотиннинг расволиги ҳикоя ечимида жуда ишонарли ҳолда очилади. Иғвогар Норқўзининг хонадони бузуқликнинг макони бўлиб қақдади. «Атлас кўйлак, лозим кийган, тез-тез Норқўзининг хотинини кўргани келиб турадиган, ҳеч кимга овозини ҳам эшиттирмаган, Норқўзининг фикрича ҳар қандай мақтовдан ортиқ, оламдаги фаришталарнинг бири ҳисобланган «ҳалол-пок» хотинининг «ўртоғи» эркак киши бўлиб чиқади.

«Ҳамманинг диққати хотинча кийинган ва эшик ёнида ерга қараб турган йигитга жалб бўлди. Яна жимлик-ҳўкм сурди. Бу сукунат оғир тегирмон тоши бўлиб Мулла Норқўзини янчиб юборди. У девор устидаги қизга қараб, бўғиқ товуш билан ўшқирди:

— Сен гапирма! Сенга ким қўйибди гапиришни?

Уста Мавлоннинг ўғлидан бир ҳовуч майиз олганингни ўз кўзим билан кўрганман!

Ҳамма кулиб юборди. Томдан кимдир қичқирди:

— Ҳа, бу кишининг хотини майиз емаган!»

Ёзувчи заҳарли киноя билан Норқўзини қаттиқ савалайди. Паранжи ифлос нарсаларни амалга ошириш учун ниқоб ролини ўйнашлигини очиб ташлайди. Мулла Норқўзи паранжи ичида бўлган бузуқ ишларнинг шоҳиди бўлиб, маҳалла олдида шарманда бўлади.

Автор ўз олдига қўйган мақсадини — хотин-қизлар озодлигининг душмани, эскилик ботқоғига ботиб кетган шахснинг ифлос қилмишларини очиш вазифасини усталлик билан адо этди. Мулла Норқўзи ўзига ўхшаган типларнинг мужассами сифатида кўз олдимизда гавдаланади.

Ёзувчи Норқўзи, унинг хотини билан йигит ўртасида юз берган ҳодисалар асосида турмушнинг бир лавҳасини, ҳикоя қаҳрамонининг социал моҳияти ва характери-ни равшан ва бўрттириб тасвирлайди.

«Майиз емаган хотин» совет воқелигидан олиб ёзилган, ўзбек адабиётида катта муваффақиятга эришган ҳикоядир. Бу асар А. Қаҳҳорнинг ҳикоячилик соҳасидаги фаолиятида бурилиш ясади. Бундан олдин ёзилган «Қанотсиз читтак»дан «Майиз емаган хотин» идеянинг янада изчиллик билан ёритилиши, финалнинг тўла равишда ҳал қилиниши, қаҳрамон ички дунёсининг чуқур очилиши ва характери фош қилиш кучи билан ажралади.

Ёзувчи «Майиз емаган хотин» ҳикоясида содда, маиший сюжет фонида муҳим социал проблемани ҳал қилди. Тўғри, бу тема янги тема эмас. Ўзбек совет адабиётида биринчи бўлиб хотин-қизларнинг озодлигини зўр мадҳ билан куйлаган, паранжи сирларини фош қилиб ташлаган ёзувчи Ҳамза Ҳакимзодадир. А. Қаҳҳорнинг хизмати шундаки, у, янги воқеалар тимсолида масалани янгича қўя олди. Хурофот остидаги янги ифлосликларни очиб, унга соф дил, пок совет кишиларини қарши қўйди. Фитначи Мулла Норқўзи ва унинг бузуқ хотини жамиятимиздан ўз ҳамоҳуларини топа олмайдилар. Асар персонажларидан бири Мулла Норқўзининг иғвосига зарба бериб бундай дейди: «Паранжили хотин ҳаром ишга яқинроқ бўлади».

Қаҳрамонларга берилган қисқа, лекин чуқур характеристика кишини ҳайратда қолдиради. Персонажларнинг характери-ни очишдаги автор фикрининг чу-

қурлиги, ибораларнинг ўткирлиги, ҳар бир жумланинг тўппа-тўғри мақсадга бориб тегиши фитначи билан «шариатли» бузуқ хотиннинг ёрқин образини кўз олдимизда тўла гавдалантиради.

А. Қаҳҳор «Санъаткор» (1936), «Адабиёт муаллими» (1937), «Ўжар» (1939) новеллаларида нодон, қотиб қолган, ўз устида ишлашни хоҳламаган кишиларнинг характерини чизиб беради. Бу асарларда ўзини жуда билимдон қилиб кўрсатмоқчи бўлган, масалаларга юқоридан қарайдиган, ҳақиқатда эса, саводсиз, ҳаттоки, ўз касбини ҳам эгаллаб олмаган кишилар танқид қилинади. Қўйилган масаланинг бир хиллигига, теманинг яқинлигига қарамай, автор бир-биридан фарқ қиладиган индивидуал образлар яратади.

Ёзувчи яратган артист Боқижон, Қутбиддинов, Заргаров образларининг ҳар бири ўз тарихига, тақдирига, ўзига хос хислатларга эга.

Санъаткор, Боқижон ва Қутбиддиновлар бир-бирига яқин, бир-бирини тўлдирадиган образлардир.

«Адабиёт муаллими» ҳикоясидаги Боқижон Бақоев ўзининг билими жиҳатидан санъаткордан қолишмайди. Боқижон Ҳамиданинг Чехов тўғрисидаги саволига жавоб бермасдан, ўқитувчиларни «аҳмоқ... ўз устида ишламайди», деб ҳақораглаб, ўз сирини ёпишга уриниб, ўзини билимдон қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Унинг аслида саводсизлиги, ўз соҳасини ёмон билиши, умумий маълумоти жуда ҳам паст даражада эканлиги конкрет фактларда очиб ташланади. Бақоев олдида консултация олишга келган рабфак студенти Ҳамиданинг унга нисбатан кўп нарсадан хабардорлиги маълум бўлади. Автор Боқижон характерини, пуч ички дунёсини кўз олдимизга ёрқин келтиради. Адабиёт ўқитувчиси бўла туриб, адабиётдаги ҳаммага маълум нарсаларни — Пушкин ҳамда Чехов қайси даврда яшаганлигини, Чехов ким эканлигини ва унинг қайси методда ўз асарларини ёзганлигини билмайдиган Боқижон каби саводсиз мақтанчоқларни қаттиқ қоралайди.

Боқижон санъаткорга («Санъаткор») нисбатан янги хислатлар билан бойитилади. Ҳар бир ҳикояда идеяни янги ҳодисалар тимсолида очиб бериш, қаҳрамонларни бошқа-бошқа вазиятларда ҳаракат қилдириш — улар характерига бир-биридан фарқ қиладиган аломатлар киритди. Боқижон фаолияти санъаткор фаолиятига нисбатан кенгроқ ёритилган. Санъаткор ашуланинг сўзларини тўғри айта олмайди, «Ж» ҳарфининг

катта-кичигини билмайди. Боқижон характери айрим предметларга муносабати орқали ҳам очилади. Унинг сигирни «сигир эмас, ҳайвон» дейишида, «сартарош бўлмаса одамлар маймун бўлиб кетади», «товуқдан аҳмоқ жонивор йўқ — мояк қўйсанг туғади», деган сўзларида нодонлиги янада бўртиб кўринади.

А. Қаҳҳор ижодининг характерли хусусияти — ҳаётдаги характерли ўзгаришларни образларда мужассамлаштиришдир.

Қайд қилинган ҳикояларида ҳар бир кишининг ўз ҳунарини яхши эгаллаб олиш масаласи қўйилса, «Йиғлатган кулги», «Икки ёрти — бир бутун» ва «Мунофиқ» ҳикояларида нодон, лаганбардор, иккиюзламачи, мунофиқлар шафқатсиз фош этилади. Бу асарлар орасида «Мунофиқ» ҳикояси айниқса характерлидир. Мунофиқнинг ажойиб, жонли образи очиб берилган. Низомиддинов масалаларнинг моҳиятига тушунмай, турмушдаги воқеалардан нотўғри хулосалар чиқариб, совет кишиларини қораламоқчи бўлади. У Нурматга «гуноҳ» қўйиб бундай дейди: «Бир муштумзўрдан» эчки сотиб олганингиз ҳам факт! Боласи билан!...» Буни Низомиддинов фавқулодда бир сир деб билади. Тилда у «баъзи шахсларнинг хушомадгўйлик феъл-атворларини» танқид қилмоқчи бўлади-ю, ўзини эса, хушомадгўйлик қобиғига ўралиб қолганини сезмайди, мунофиқликнинг ёрқин намунасини кўрсатади. Минбарга чиқиб соф дил кишиларни «фош» қилмоқчи бўлиб, уларга туҳмат қилиши натижасида, ўзининг асл қиёфасини очиб беради. Авторнинг ўткир сатираси Низомиддиннинг «патини тўзитиб» юборади.

А. Қаҳҳор сатирик ҳикояларининг характерли хусусияти шундаки, уларда салбий персонажларга, салбий нарсаларга кучли ижобий куч қарши қўйилади.

Мунофиқ, бекбурд, бефаҳм шахслар бирин-кетин сатира найзасидан ўтказилади. Уларнинг характердаги ярамас хусусиятлар усталик билан бўрттириб ифода этилади.

А. Қаҳҳорнинг бу йилларда ёзган ҳикояларида Совет давридаги буюк ўзгаришлар, кишиларимизнинг қувноқ турмушлари, фикрий такомиллашишлари, социалистик меҳнатга онгли муносабатлари маълум даражада ўз аксини топган. Ижобий қаҳрамонлар бу фазилатлари билан салбий персонажлардан устун туришини автор зўр мамнуният билан таъкидлаб ўтади.

Самоварда ўтирган киши ва маҳалла жамоатчилиги («Майиз емаган хотин») Мулла Норқўзининг иғвосига зарба беради ва уни масхара қилади. Ҳамида ва Мукаррам («Адабиёт муаллими») билимсиз Боқижонни гангитиб қўйишади. Артист («Санъаткор») тракторист танқидининг аламига чидолмай, изтироб чекади. Кексайиб қолган икки танқидчи («Ўжар») ёш ўқувчи Суяр олдида таслим бўлишга мажбур бўладилар. Коллективнинг кулгиси, масхараси йигит («Йиғлатган кулги»), Низомиддинов («Мунофиқ»)ларни йиғлаш даражасигача олиб боради. Идора хизматчилари мақтанчоқ, қуруқ Сулаймоновни («Икки ёрти — бир бутун») мажлисда «роса» танқид қилишади. Ўтмишда аризалар, дуойи саломлар ёзиб бериш билан тирикчилигини ўтказган Боқи («Мирзо», 1935) кейинги даврга келиб синади.

Боқи Мирзо ҳаёт билан тўқнашади, ундан қаттиқ зарба ейдн, совет жамиятида ҳамма саводхон бўлганлиги сабабли, мирзолик касбига эҳтиёж қолмаганлигига муқаррар ишонади.

«Қайғулар» (1937) ҳикоясида ахлоқий бузуқ йигит пок, ўз ишига берилган аёлнинг соф виждони зарбасига учраб, дакки ейди.

Автор «Қабрдан товуш» ҳикоясида ижобий кучни янада бўрттириб тасвирлайди. Уста Турдиали образи орқали инсоннинг хурфотга қарши исёнини кўрсатади, хурфотни кескин қоралайди. Қолхоз аравасози Уста Турдиалининг туши мисолида қуръон ва ундаги қонун-қоидаларнинг пучлигини, ҳақиқатга ёт эканлигини очиб ташлайди. Илгари худога ишониб юрган Турдиали, ёшгина қизчаси вафот этгандан кейин ундан умидини узади. Дунёдаги кўп аҳмоқона ишлар худонинг амри билан яратилган деб билади. Худога «бу қилмишинг аҳмоқлик!» дейишга жасорат қилади. У, тушида оламдан ўтиб гўрга қўйилиши биланоқ, қаҳр-ғазабга келган худо мункарнакирни юборади. Турдиали мункарнакир ва худо билан тўқнашувда диннинг зарарли томонларини қаттиқ қораловчи сифатида гавдаланади:

- «Қимсан, раббинг ким? — деди мункарнакир.
- Уста Турдиали бўламан. Қолхозда — аравасоз...
- Нима учун у дунёда намоз ўқимадинг, рўза тутмадинг?
- Қаёқдан биласан?
- Мункарнакир бўлганимдан кейин биламан-да!

— Бекор айтибсан, отимни ўзимдан сўраб билдинг-ку, намоз ўқимаганимни, рўза тутмаганимни биласанми!»

Бу жавоб мункарнакирни гангитиб юборди. У тоат-ибодат қилиш кимга кераклиги, намоз ўқимаганлар қаёққа тушиши тўғрисида саволлар бериб, худо бандасининг гуноҳига шерик эканлигини исботлаб, ҳам мункарнакирни, ҳам худони мот қилади. Уларнинг дунёдаги ва охиратдаги ишларининг тутуриги йўқлигидан ғазабга тўлиб-тошган Уста Турдиали, худога хитоб қилиб бундай дейди: «Ундан кўра қўй, дўконингни ёп, у дунёдаги малайларнинг бошқа тирикчилик қилсин. Агар одамлар сенга қиладиган ибодати ўрнига бир-бири учун меҳнат қилса, сенга қўйган кўнглини бир-бирига қўйса, сени деб чекадиган риёзатини илм-ҳунарни деб чекса, ер юзининг ўзи жаннат бўлади. Шундай жаннат бўладики, бу жаннатга кириш учун сен одамларга ибодат қиласан. Мен келганда одамлар шунга йўл тутган эди. Ҳозир одамлар шундай ишлар қилаётибдики, бу ишларнинг мингдан бирини пайғамбаринг қилса, сен бу ёқда қолиб, ўзини худо эълон қилар эди».

Автор Турдиалини худо ва мункарнакирга қарама-қарши қўйиб, чуқур умумлашмалар қилади, кенг хулосалар чиқаради.

Ёзувчи охират афсона эканлигини тасвирлаш билан бирга, ҳозирги «жаннат»ни — ер юзида коммунизм қуришни, совет кишиларининг жонбозлик билан қилган меҳнати ажойиб самарасини зўр мадҳ билан куйлайди.

Уста Турдиали — асар ғоясини ўзида мужассамлаштирган, оташин атеист.

Адиб худодан юз ўгирган кишининг образини биринчи марта «Тангрининг кулгиси» (1932)да яратишга уринган. Бу ҳикояда динга, худога кўр-кўрона ишониб келган камбағал қошиқчи Мирза Аҳмад образи кўз олдимизга келади.

Уста Турдиалини Мирза Аҳмад образининг давоми ва ривожидесақ бўлади. Аҳмад соддалиги, подонлиги натижасида узоқ вақт динга қул бўлиб, финалда ҳақиқатга тўғри қарай олган бўлса, Турдиали асарнинг бошидан бошлабоқ, динни қораловчи сифатида майдонга чиқади. Хурофотнинг зарарли томонлари «Тангрининг кулгиси»га нисбатан бу ҳикояда кенгроқ, равшанроқ очилади. Турдиали хурофотга қарши курашда Мирза Аҳмаддай пасив эмас, балки, активдир. У, Аҳмадга ўхшаш диннинг қурбони бўлмайди, балки, унинг

устидан ғолиб чиқади, диндорларни мот қилади. Бу фактларда коммунизм қурувчи совет кишиси барча тўсиқларни янчиб, ҳар қандай хурофотни мажақлаб ташлашга қодир деган ғоя олдинга сурилади.

Уста Турдиали А. Қаҳҳорнинг бу давр ижодида энг муваффақиятли чиққан ижобий образларидан биринчиси. Лекин, ёзувчи ҳикояларида бунга ўхшаган ижобий қаҳрамонлар жуда кам яратилди. Кўп асарларида ижобий кучни бевосита кўрсатувчи қаҳрамонлар тўлақонли, мукамал образ даражасига кўтарилмади.

Маълумки, А. Қаҳҳор бутун қобилиятини олдинга кетишимизга тўсиқ бўлган тўғоноқларни, салбий нарсаларни фош қилишига қаратади. Шунини таъкидлаб ўтиш керакки, ўзбек ёзувчиларининг ҳеч қайси бири ҳаётимизда учраган тўсиқларни А. Қаҳҳордай ҳар тарафлама, кенг аспектда, ўткир, аччиқ тил билан фош қилиб ташлай олмаган, нуқсон ва сарқитларни ўзида мужассамлаштирган, узоқ вақт эса қоладиган пухта сатирик образлар, характерлар ярата олмаган. Бу соҳада А. Қаҳҳор таланти ярқираб кўринади.

Мулла Норқўзи, Боқижон, санъаткор, Низомиддинов, Камолхонов, Нурматжонлар авторнинг катта ижодий муваффақияти самарасидир. Ёзувчининг чуқур фикрлар, катта хулосаларни ўзида гавдалантирган бу умумлашма сатирик образлари ўзбек совет адабиётидаги салбий типлар галереясида мустаҳкам ўрин эгаллади, авторга шон-шўҳрат бағишлади, уни улкан санъаткорлар қаторига олиб чиқди.

Лекин, бу даврда А. Қаҳҳорнинг ижобий қаҳрамонлар образини яратишдаги маҳорати етарли даражада камол топмаган эди. Икки-уч (Мастон, Қобил бобо, Турдиали) образларидан ташқари, кўп ижобий қаҳрамонлари жонли, индивидуал характерли шахслар эмас.

«Қизлар» ҳикоясидаги Каромат, Адолатлар тимсолида автор совет даврида янгича тарбия олган қизлар онгидаги ўзгаришларни очиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Шунинг учун ҳам ҳикоянинг номини «Қизлар» деб атаган, лекин авторнинг сатира ва юморга мойиллиги сабабли, биринчи планга ижобий образлар эмас, балки, ёзувчи восита қилиб олмоқчи бўлган салбий персонаж — Нурматжон чиқади, у ҳикоянинг асосий қаҳрамони бўлиб қолади. Каромат, Адолатлар эса, бирор воқеада бевосита иштирок этмайди, кўринмайди ва бир оғиз сўз ҳам айтмайди. Ўқувчи бу қизлар тўғри-

сидаги маълумотларни Нурматжон ва кампирнинг сўзлари орқали билади.

Шунга ўхшаш ҳолни қисман «Жонфиғон»да ҳам кўрамиз. Асарда автор ўз меҳнати билан шон-шухратга эришган новатор хотинни, унинг дангаса эрига самарали таъсирини кўрсатмоқчи бўлган. Лекин ёзувчи диққатини кўпроқ Малоҳат эмас, балки Жонфиғон тортиб кетиб қолади. Малоҳат Жонфиғондай бадий кучга эга эмас. У кам ҳаракат қилади.

А. Қаҳҳорнинг бу давр ҳикояларида ижобий қаҳрамон образини яратиш масаласида йўл қўйган нуқсонлари «Сароб» романида ҳам учради. Бундай нуқсонларга адиб уруш йилларида ёзган асарлари билан чек қўя бошлади.

Ёзувчининг новеллада характер яратиш масаласидаги муваффақиятлари ғоят каттадир. У бу муваффақиятларга биринчи галда ҳаётни чуқур ўрганиши, марксизм-ленинизм таълимотини эгаллаши, социалистик реализм принциплари билан қуролланиши туфайли эришди. Шу билан бирга, унинг ўзбек классик адабиётидан, айниқса, улуғ рус санъаткорларидан ўқиши-ўрганиши, уларнинг бадий приёмларини ижодий ўзлаштиришга уриниши ижодини такомиллаштиришда, бадий маҳоратини оширишда асосий омиллардан бири бўлди. Рус классик ва рус совет адабиёти унинг учун буюк ижодий лаборатория бўлиб хизмат қилди. «Улуғ санъаткорларнинг ижоди,— деб ёзади А. Қаҳҳор,— бадий маҳоратимни оширишда катта мактаб бўлди».¹

Ёзувчи олдин Н. В. Гоголга эргашди, ундан кейин Максим Горькийдан ўрганди, кейинчалик Л. Толстой ҳамда А. Чеховга шогирд тушди.

Биринчи марта ёш ижодкор улуғ М. Горький ижодида 1926 йилда мурожаат қилади. Шу йили рус тилини ёмон билишига қарамай, «Тубанликда» пьесасини жуда катта қизиқиш билан ўқиб чиқади. Бу ажойиб драманинг пухта яратилган образлари ёзувчининг хотирасида абадий сақланади.

М. Горький ижоди ёш қаламкашни ўзига кучлироқ торта боради. У, улуғ устоднинг ижодини чуқурроқ ўрганиш, бадий маҳоратини эгаллаш мақсадида, унинг асарларини таржима қилишга киришади. «Менинг университетларим» (1935) ни ўз она тилида китобхонларга тақдим қилади. Бу асар 1937 йилда босилиб чиқади.

---

¹ «Шарқ юлдузи», 1952, № 3, 45-бет.

Шу билан бирга, у бу даврда украин ёзувчиси Иван Ленинг «Тоғ оралиқлари романи» (1932), А. С. Пушкиннинг «Капитан қизи» (1933), Ф. Гладковнинг «Оловли от» (1933), М. Шагиняннинг «Гидроцентральный» (1934) асарларини таржима қилади. Таржима ёзувчининг сўз бойлигини орттирди, қаламини ўткирлаштирди, унга рус тилини ўргатди, бу гузал тилнинг жозибали латофатини намоён қилди ва ижодга томон илҳомлантирди, ҳикоя ёзишга қизиқиш пайдо қилди. А. Қаҳҳор бу моментни хурсандчилик билан қайд қилади: «Мен рус тилини Максим Горький асарлари бўйича ўргандим, деб фахрланаман. «Челкаш» ҳикоясини ўқиб чиққанимдан кейин, менда ҳикоя ёзишга ҳавас уйғонди. «Челкаш» менинг учун ижод намунаси, ўқиш-ўрганиш, ишимда қўлимдан тушмайдиган китобим бўлиб қолди».¹

А. Қаҳҳор ҳикояларини Максим Горькийнинг ижодидан илҳомланиб ёзади. Устод ёзувчига ҳос бўлган ижобий пафосни ўзлаштириб, ўз асарларининг мазмунини ижобий руҳ билан суғориб боради. Бу ҳолни «Қишлоқ ҳукм остида» ҳикоясидан бошлаб кўришимиз мумкин.

Автор Ўтбосарнинг оптимистик руҳини, ўз ишига ишончини, колхозга садоқатини ифодалашда М. Горькийни ёрдамга чақирганлиги сезилади. «Қишлоқ ҳукм остида»ги айрим моментлар (ўт ўчириш воқеаси ва бошқалар) ва персонажларга характеристика бериш приёмлари «Менинг университетларим»даги ҳамда Горькийнинг илк ижодидаги традицияни кўз олдимизга келтиради.

Тўғри ёзувчининг маҳорати етишмаслиги туфайли бу традициялар ўз ифодасини тўла топа олмади, ижобий қаҳрамонни кенг, чуқур тасвирлаш каби Горькийга ҳос приёмлар ҳали етарли ўзлаштириб олинмаган эди. Улуғ пролетар ёзувчисининг приёмлари А. Қаҳҳорнинг кейинги ҳикояларида, уруш даври ва ундан кейинги йиллардаги ижодида ёрқин кўрина бошлади. Унинг традицияларини ўзлаштирган сари А. Қаҳҳорнинг бадиий маҳорати оша боради.

Максим Горькийнинг улуғ хизмати яна шундаки, у, ўзининг марксча-ленинча назария асосида ёзилган илмий-танқидий мақолалари билан ўзбек ёзувчисининг эстетик қарашлари ташкил топишида ва ривожланишида муҳим роль ўйнади.

---

¹ «Правда Востока», 1936, 21 июнь. № 142.

Абдулла Қаҳҳор М. Горькийнинг социалистик реализм, пьеса, бадний асарлар тили каби адабиётшунослик ва танқидчиликка доир бир қанча мақолаларини ўзбек тилига таржима қилиши унинг фикрлаш доирасини кенгайтиришда, социалистик реализм назариясини егаллашда катта аҳамиятга эга бўлди.

Ёзувчининг 30-йиллар охири, 40-йиллар бошидаги ҳамда урушдан кейинги йиллардаги мақола, тақризлари («Сохта фактлар тўғрисида», «Ҳаёт қўшиғи», «Бадний очерк ҳақида», «Тортиқ», «Ижодий активлик сари» ва бошқалар) М. Горький танқидий асарларининг бевоқиф таъсири остида, улардан илҳомланиб ёзилган.

А. Қаҳҳор адабиётнинг жамиятдаги ролини, ёзувчининг китобхон олдига масъулиятини йилдан-йилга чуқурроқ ҳис қила бошлади.

Ёзувчи қўлига қалам олганда, энг олдин ўқувчиларининг юксак талабларига жавоб берадиган бадний асарлар яратиш лозимлигини кўзда тутди ва бошқа қаламкашларидан ҳам шунга амал қилишни талаб қилди. Агарда ижодчи ўз ўқувчисини унутса, уни ўзидан билимсизроқ деб фаҳмласа, бепарволик қилса, шубҳасиз, у яроқсиз, жамиятда аҳамияти бўлмаган асар ёзиши муқаррарлигини қайта-қайта таъкидлади. «Ёзувчи,— дейди у,— бирпас ҳам китобхонни унутишга ҳақи йўқ».¹

Адибимиз «санъат — санъат учун» эмас, балки, у, халқ манфаатлари учун хизмат қилиши лозим деган назарияга тўла амал қилади. Санъат ва адабиётнинг ролини ошириш учун адабий бракка ҳеч қачон йўл қўймасликка чақиради, адабиётдаги брак халқ ҳужалигидаги бошқа бракларга нисбатан оғир ва жароҳати катта эканлигини тўғри уқтиради. «Артелга костюм буюрган киши, — деб ёзади санъаткор, — машиначи пиджакнинг енгини тескари қадаб қўйган бўлса, бепул ўнглашиб олиши мумкин. Магазиндан энсасини қотирадиган адабий брак сотиб олган китобхон ундай қилолмайди. Адабий брак энг ўткир ташвиқот қуролими бўлган адабиётни бебурд қилади»².

Адабий бракка йўл қўймаслик учун мақсадни, идеяни аниқлаб олиш лозимдир. Агарда ёзувчининг мақсади равшан бўлмаса, у, акс эттираётган воқеанинг ростилигига, фактларнинг ҳаққонийлигига ўқувчини ишонтира олмайди. Бундай ҳолатда автор фактларни регистра-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1940, № 4, 129-бет.

² Шу журнал, № 5, 104-бет.

дня қилиш билан кифояланади, ҳикоядаги идея эса. хира бўлиб қолади. Ёзувчи ҳеч қандай мақсадни ўз олдига қўймаса, асар фойдасизгина эмас, балки, зарарли бир сўз бўтқаси бўлиб қолиши аниқ эди. А. Қаҳҳор ўз мақолаларида шу каби ғоят муҳим масалаларни олдинга суриб, «Ёзувчилик етти ухлаб тушига кирмаган бир колхозчи ҳам,— деб уқтиради у,— бирор ўртоғига хат ёзмоқчи бўлса, қўлига қалам олмасдан бурун, хатда нима демоқчи эканини аниқлаб олади, умуман хат «ёзмайди»¹.

Адиб ўз қаламкашларини адабий асарда, айниқса, мақсаднинг ойнадек тиниқ бўлишига эришиш учун курашишга чақиради.

А. Қаҳҳор учун идея, мақсад ёки ниятнинг бўлишигина кифоя эмас эди, уларни ташвиқ қила билиш ҳам талаб қилинади. Авторнинг нияти маълум бир идеяни ташвиқ қилмоқ экан, «уни ташвиқ қила билиш керак»,² деди у. Ташвиқнинг асосий шартларидан бири эса, асардаги фактларга, воқеаларга, персонажлар нутқига китобхонни ишонтира билишдир. Агарда ўқувчи уларга ишонмаса, ҳатто шубҳа билан қараса ҳам асарнинг қиммати қолмасди. Акс эттирилган ҳодисаларнинг, иштирок этувчи шахсларнинг ҳаётий ва ҳаққонийлигигига китобхонни ишонтириш учун автор уларни асослаши лозим эди.

Асослаш — танланган воқеаларни тўғри тасвирлаш, барча деталларнинг ҳаққонийлигига эришиш, уларни ўз ўрнида ишлатиш демакдир. Ёзувчи асарга баъзан идеясига мос тушмаган қизиқ ёки сохта деталлар киргизса, унга доғ тушириши турган гап. «Қизиқ детал, чиройли парча шу вақтда асарнинг қимматини оширадими,— дейди санъаткор,— шу қизиқлиги, шу чиройлилиги билан идеяни ташвиқ қилишга хизмат қилса»³.

Автор биринчи планга асар идеясини ташвиқ қилиш ва уни асослаш лозимлигини қўяди. Асардаги барча элементлар ва ҳодисаларнинг ҳам идея билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатиб ўтади. Бадий асарда идеянинг ўрнини марксча-ленинча эстетикага тўла амал қилган ҳолда белгилайди. Идеяни «адабий асарнинг юраги»⁴ деб атайди. «Адабий асарнинг идеяси йўқолса эмас, ҳатто сусайса ҳам,— деб ёзади А. Қаҳҳор,— ҳеч қандай ташқи эффект уни адабий асар ҳолида тутиб ту-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1941, № 2, 64-бет.

^{2—4} Шу журнал. 1940, № 4, 5; 127, 110-бетлар.

ролмайди. Идеяга етган зарарни ҳеч қандай ташқи эффект тўлдиролмайди... Асарнинг формал томонлари тўғрисида гапирганда, нимани кўзда тутамиз? Ҳеч шубҳасиз идеяни. Асарнинг формал томонлари тўғрисида гапирганимизда унинг асар идеясини ташвиқ қилишдаги хизмати тўғрисида гапирган бўламиз»¹.

Ёзувчи идеяни шаклдан ажратган ҳолда таҳлил қилмайди. Идея билан шаклнинг бирлиги ва уларнинг бири-бирига чамбарчас боғлиқлиги адабий асарнинг жон ва тани эканлигини уқдиради. Унинг бадий ижоди адабий-танқидий мулоҳазаларидан ажралиб қолмайди, балки, шу назарий билимларини исботловчи, пухталовчи лаборатория вазифасини адо этади. Эстетик қарашлари бадий ижодини тўлдиради, ижоди эса, бундай қарашлари тўғри эканлигини исбот қилади. Демак, А. Қаҳҳорда эстетика билан ижод органик равишда бир-бирига боғланиб кетади.

А. Қаҳҳор айниқса А. П. Чехов таъсирига қаттиқ берилади. «Унинг чертса жаранглаб турган «кафтдек-кина» ҳикоялари ўзининг чиройлилиги, ҳаққонийлиги ва турмушни чуқур акс эттириши билан»² ўзбек ёзувчисини «асир» қилади.

У, Горькийдан ижобий пафосни, ижобий идеални асар магзига сингдиришни ўрганган бўлса, Чеховдан катта воқеаларни ихчам формада, сиқик ҳолда бериш, уларни лўнда қилиб тасвирлаш приёмларини ўзлаштирди.

Улуғ новеллистнинг бой хазинасидан фақат А. Қаҳҳоргина эмас, балки, барча ёзувчиларимиз ҳам баҳраманд бўлдилар.

Бугунги ўзбек новелла жанрининг ривожланишини Чеховнинг самарали таъсирисиз тасаввур қилиш мумкин эмас.

Чеховнинг бадий стилини А. Қаҳҳордай эгаллаб, ўз ижодига зўр муваффақият билан қўллаган бошқа ўзбек ёзувчисини топа олмаймиз. У, ўзбек адабиётида улуғ санъаткорнинг энг талантли меросхўри бўлиб майдонга чиқади.

Бу ҳол тасодифий эмас. Фельетончиликдан кейин у, новелла жанрини касб қилиб олади. Ёзувчининг таланти бу жанрда ёрқин кўрина бошлайди. Шунинг учун бу таланти улғайтириш, асарлари бадий савиясини кўтариш устида жиддий ишлай бошлайди. У, тинмасдан,

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1940, № 5, 110-бет.

² Абдулла Қаҳҳор. Чеховдан ўрганаёлик. «Кизил Ўзбекистон», 1939 йил, 14 июль, № 159.

сабр-тоқат билан ҳикоя жанрининг мукаммал формаларини қидиради. Ўз орзуларини амалга оширишга ёрдам берадиган, намуна бўладиган ёзувчини излайди, бундай ёзувчи Чехов эди. А. Қаҳҳорнинг орзулари бу улуғ санъаткор орқали ушалди. Шунини уқдириб ўтиш керакки, у улуғ санъаткорга кўр-кўрона эргашмай, балки, унинг меросига ижодий ёндашди. Айрим ўринларда устозининг традициясини янги шароитларда, янги воқеалар аспектида ривожлантирди. Чеховнинг дунёқараши таъсирида қолмади. Унинг ижодида учрайдиган ғамгинлик кайфиятлари, замоннинг зиддиятларидан тўғри йўл топа олмаслик моментлари, шубҳасиз, Абдулла Қаҳҳор учун ёт эди.

А. Қаҳҳор ижодининг ғоявий йўналиши билан Чеховдан тубдан фарқ қилади. Чехов ўз даврнинг ёзувчиси. У ўз асарларида қашшоқлик, ўзбошимчалик, золимлик каби барча ифлос нарсаларни очиб ташлади. Лекин уларни тугатиш йўллари кўрсатиб бера олмади. А. Қаҳҳор эса яхши нарсаларга, ижтимоий тузумга шикаст берган тўсиқларга қарши кураш олиб боради. Шунинг учун ҳам бу икки новеллист ўртасида ғоявий ўхшашликларни, дунёқарашларидаги бирликни қидиришга уриниш ўринсиздир. Лекин шунини таъкидлаш керакки, ўзбек адиби Чеховнинг бадий маҳоратини, адабий приёмларини ўзлаштиришга алоҳида диққат қилади. Ўз устозининг традицияларини янада чуқур эгаллаш учун, унинг кўп асарларини ўз она тилига таржима қилади. Деярли биринчи бўлиб, улуғ ёзувчининг ҳикояларини ўз ширали тили орқали юксак формада китобхонларга етказиб беради. Бу соҳада ҳеч қайси бир ўзбек таржимони А. Қаҳҳор каби кўп тер тўккан эмас. Чеховнинг «Ниқоб», «Ёвуз ниятли киши», «Лозим чоралар», «Семиз ва ориқ», «Унтер Пришибеев», «Хамелелон», «Чиқди», «Чиновникнинг ўлими», «Сарлавҳасиз», «Қаштанка», «Ой тутилиши» асарларини А. Қаҳҳор таржимасида ўқиб, киши ҳузур қилади.

А. Қаҳҳор таржималарида оригиналликни тўла сақлашга катта аҳамият беради. Ўз ишига масъулият билан қараши, ўз устида узоқ ишлаши туфайли санъаткор асарларининг ғоявий мазмунини ва бадий формасини, миллий колоритини тўғри сақлаган ҳолда ўзбек китобхонларига етказа олади.

Таржимон персонажларнинг нутқидаги индивидуал хусусиятларини, уларнинг қилиқ ва одатларини бера олади. Тилда тез-тез учраб турадиган, таржимада қи-

йиичилик туғдирадиган идиомаларга мос тушадиган эквивалентларини ўзбек тилидан топиб, автор гоёсини ҳаққоний равишда гавдалантиради. Чехов ижодий манерасининг, услубининг А. Қаҳҳорга яқинлиги таржималари муваффақиятли чиқишига олиб келган. У, улугъ ёзувчи асарларининг социал моҳиятини ва гоёвий йўналишини тўғри ажрата олади. Бу ҳол Чехов ижодининг руҳини, у яратган қаҳрамонларининг туйғуларини ҳис-ҳаяжон ва кечинмаларини, ўзига хос характерларини таржимада гавдалантиришга имконият туғдиради. Адиб таржимасида Чехов қаҳрамонларига хос нутқ, гаплашиш манераси тўла сақланади. Бунга эса, таржимон персонажлар тилининг индивидуаллигини сақлаши орқали эришади. Образлар нутқидаги интонацияларни, мимикаларни ҳам таржимон чеховча беради. Шунинг учун ҳам бир касбдаги одамни иккинчи касбдаги одамдан тили орқали бемалол ажрата оламиз. А. Қаҳҳорнинг рус классиклари асарларини ўзбек тилига таржима қилиши бадий маҳоратни эгаллашига катта ёрдам берди.

30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб шогирд ўз устодига эргшиб, бир қанча кичик ҳикоялар ёзади. Ёзувчининг бу асарларида Чехов услубини сақлашга уринганлиги яққол кўзга ташланади.

А. Қаҳҳор Чеховга мурожаат қилганда, уни классик ёзувчи қилиб етказган омилларига аҳамият беради. «...классиклардан фойдаланиш,— деб ҳақли равишда ёзади А. Қаҳҳор,— уларни классик қилган гўзал асарларининг гўзаллик сирларини эгаллашдан иборат бўлиши керак»¹.

Кичик ҳикоялар ёзиш усулини, образларни қисқа, аниқ, жонли характеристика билан ифодалаш, «кафт-деккина» асарда тугалланган сюжетни бериш, пухта композицияни тузиш, барча ситуация ва деталларни реал тасвирлаш, тилда лўнда, ихчамликка эришиш каби приёملарни — «гўзаллик сирларини» у ўз устозидан қабул қилиб олади. Уни жуда ҳам қизиқтирган нарсаси устозининг стили бўлди.

Маълумки, А. П. Чехов буюк стилист эди. Унинг ўзига хос, янги стили барча ёзувчиларни ҳайратда қолдирганди. Л. Н. Толстой ҳақли равишда «Чеховни прозадаги Пушкин» деган эди.

Маълумки, бадий асарда тил асосий ролни ўйнай-

¹ А. Қаҳҳор. Чустий шеърлари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1941, № 4, 61-бет.

ди. Ёзувчи ҳаётни, воқеликни образли формада тил ёрдами билан тасвирлайди. Бадий асарнинг ғоясини, ёзувчининг фикри ва мақсадларини аниқловчи нарса ҳам сўздир. Ғоя, мазмун, сюжет, мантиқ, воқеалар, нарсаларнинг моҳияти сўз орқали берилади. «Ёзувчининг асосий ишлайдиган материали — сўздир»¹ деб адолатли равишда ёзган эди М. Горький. Адабиёт—сўз санъатидир. Сўз бўлмаса образнинг бўлиши, адабиёт хусусиятларининг берилиши мумкин эмас. Бадий асарнинг сифати сўзнинг қандай ишлатилишига боғлиқдир. Ғояни ва мазмунни очиб бериш учун сўз қанча тўғри, уринли, конкрет қўлланилса, бадий асар шунчалик катта қимматга эга бўлади.

А. Қаҳҳор бадий асарда сўзнинг қанчалик муҳим аҳамиятга эга эканлигини ўз устози каби тўғри тушунади. У, асар идеясига катта аҳамият берган ҳолда унинг формасини ҳеч қачон камситмади. «Асарнинг формал томонлари яхши ишланган бўлса, — деб ёзади у, — демак, идея ташвиқ қилинган, яхши асар майдонга келган бўлади. Мана шу сабабли адабий асарнинг майдонга келиши учун фақат идеянинг ўзигина кифоя қилмайди»². Формани эса, сўзлар ташкил қилади. У, ўзининг ижод йўлида бошқа ўзбек совет ёзувчилари каби сўз бойликларини ишлатишда катта муваффақиятларига эришади.

А. Қаҳҳор ўз асарларида тилнинг бой арсеналидан фойдаланиш, халқнинг ранг-баранг тил воситаларини образли ишлатиш каби Чехов традицияларини ўзлаштиришда ўзбек совет адабиётида биринчи қаторда туради. Санъаткор ўзбек тилининг бой хазинасидан ўз ғоясини, мақсадини, асарларининг мазмунини очиш учун маҳорат билан фойдаланади.

А. Қаҳҳор сўз санъаткори даражасига бирдан кўтарилгани, Чехов традицияларини бирдан ўзлаштиргани йўқ, албатта. У айниқса, бошланғич ижодида катта камчиликларга йўл қўяди. «Олам яшаради», «Икки қонун» ва бошқа илк ҳикояларининг қаҳрамонлари (йигит, лектор ва бошқалар) узундан-узоқ ваъзхонлик қилиш, публицистик нутқ сўзлаш билан кифояланадилар. Декларатив моментлар кўпроқ ижобий қаҳрамонларнинг тилида учради. «Олам яшаради», «Икки қонун»дан кейин ёзилган «Рўдапо» (Обиджон), «Рақиб»

¹ А. М. Горький. О литературе. Советский писатель. Москва, 1953, стр. 594.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1940, № 5, 110-бет.

(Мардонакул), «Янги мучал» (Қаноатов) асарларидаги ижобий қаҳрамонларнинг тили индивидуал хусусиятларга эга эмас. Риторика уларнинг жонли образлар, пухта характерлар бўлиб чиқишига халақит берган. Бу асарларда автор Чехов приёмларини қўллай олмади. Лекин, А. Қаҳҳор ўз асарларининг тили устида қунт билан ишлаб, аста-секин бу соҳадаги камчиликларини йўқота борди. «Афлотун муҳаббати» (Эгамберди Маҳсум, Фазилят), «Тангрининг кулгиси» (Аҳмад қошиқчи), «Рўдапо» (чол), «Рақиб» (Луқмони Ҳаким) ҳикояларидаги қаҳрамонлар тилида юқоридаги камчиликлардан қутула бошлаганлигини, «Мастон» ва «Кўр кўзнинг очилиши»да эса бу камчиликларнинг деярли йўқотилганлигини сезиш қийин эмас. Олдинги ҳикояларига нисбатан бу асарларда баёнчилик камая боради, қаҳрамонларнинг тилидаги риторикани бадийийлик эгаллай бошлайди. Йигит («Олам яшаради») газета тилида гапирса, баёндан юқорига ўтмаган бўлса, Ҳаким («Рақиб») адабий тилга кўчди, унинг тили қисман бўлса-да, индивидуаллаштирилди.

А. Қаҳҳор, айниқса, ўтмишга бағишланган ҳикояларида воқеаларни ихчам формада тасвирлашда, қаҳрамонларнинг тилини индивидуаллаштиришда ажойиб ютуқларни қўлга киритди. Тилнинг соддалиги, конкретлиги, ихчамлиги, сиқиклиги кишини ҳайратда қолдиради. Бу асарларда Абдулла Қаҳҳорнинг чеховча услуби, тилнинг ўзига хос хислатлари бўртиб туради.

Чехов ҳикояларидаги фикрнинг кенглиги, чуқурлиги, сўзларнинг сиқиклиги А. Қаҳҳор ҳикояларига ҳам кириб борди. «Бемор» ҳикоясида бетобнинг аҳволини, унга бўлган муносабатни бундай тасвирлайди:

«Бемор оғирлашди. Сотиболди хўжайинининг олди-га арзга борди, аммо бу боришдан муддаоми нима эканини аниқ билмас эди. Абдуганибой унинг сўзини эшитиб кўп афсусланди, қўлидан келса ҳозир унинг хотинини оёққа бостириб беришга тайёр эканини билдирди, кейин сўради:

— Девонаий Баҳоваддинга ҳеч нарса кўтардингми? Ғавсулаъзамга-чи?

Сотиболди кетди. Беморнинг олдидан жилмаслик ва шу билан бирга тирикчилик учун хонаки бир касб қилишга мажбур бўлди — ҳар хил саватчалар тўқишни ўрганди. У эртадан кечгача офтобшувоқда, гавронлар ичига қўмилиб сават тўқийди. Тўрт яшар қизчаси қўлига рўмолча олиб, онасининг юзини нимжон хира

пашшалардан қўриydi; баъзан қўлида рўмолча, мукка тушиб ухлаб қолади. Ҳаммаёқ жим. Фақат пашша гингиллайди, бемор инқиллайди».

Бу мисол А. Қаҳҳорнинг Чехов стилига хос бўлган лўндаликни, ихчамликни моҳирлик билан давом эттирганлигини исботлайди. Рус санъаткори асарлари каби, ўзбек адаби ҳикояларидан ҳам биронта гапни, сўзни олиб бўлмайди, агарда у олинса, калаванинг учи йўқотилгандай, маъно йўқотилади, маъмун узилиб қолади.

А. Қаҳҳорнинг чуқур фикрни, кенг мазмунни қисқача, лўнда қилиб ифодалашда бошқа ёзувчилардан ажралиб турадиган хусусияти ўтмиш циклидаги ҳикояларидан бошлаб ёрқин кўрина бошлади. Буларда ва кейин ёзилган ҳикояларда автор мураккаб, узун жумла тузилишлардан ҳамда қийин иборалардан қочади. Тилнинг аниқ, маъноли, ўткир, равшан, бурро, таъсирчан бўлиши учун курашади. «Китобхонда бир фикрни англатиш ёки бир нарсани тасаввур қилдириш учун,— деб ёзади А. Қаҳҳор,— кишининг бошини қотирмайдиган очиқ, равон ва содда тил керак. Сурат олдираётган киши суратга чиройли ва келишиб тушмоққа беҳуда зўр бериб, ўзининг табиий ҳолатини бузгандай, ёзувчи «чиройли» ва қойил қилиб ёзишга «беҳуда зўр берса» адабий асар учун зарур бўлган тилдаги соддалик, табиийлик бузилади»¹. У бу сўзларига тўла амал қилади, «беҳуда зўр бериб», тилдаги соддалик ва табиийликни бузмасликка интилади. Натижада ёзувчи жумлаларни лўнда, равон, жозибали, қисқа тузди, катта воқеаларни қисқа формада бера олди. «Қисқалик — талантнинг нишонаси»,— деб ёзган эди А. П. Чехов.

А. Қаҳҳор портретни чизиш, қаҳрамоннинг аҳволини, хатти-ҳаракатини тасвирлаш билан, унинг характерини очишга, майда деталлар, кичик штрихлар, ишора ва иборалардан кучли, ўткир, катта умумлашмалар қилишга уста. Приставни «бегим дегунча кишининг бели синар экан» («Ўғри»). Бу ўринда автор катта мазмунни, зўр маънони кичик бир жумлада бера олган. Сотиболди хотинининг оғир касаллиги бундай ифодаланади: «Фақат пашша гингиллайди, бемор инқиллайдий («Бемор»)). Сўзларнинг сиқиклиги, мазмуннинг кенглиги, мантиқнинг ўткирлиги А. Қаҳҳор ижодига хос хусусиятдир. Бу, асар персонажларининг нуқтада ҳам кўринади. Ҳар бир персонаж воқеаларнинг йўналишидан, маса-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1940, № 5, 11-бет.

ланинг моҳиятидан келиб чиқиб сўзлайди. У ҳар бир шахснинг моҳиятини аниқловчи, ички дунёсини кўрсатувчи, ташқи қиёфасини белгилувчи ўзига хос сўзлар билан гапиртиради. Тил орқали қаҳрамоннинг ҳаёт тажрибаси, характери, онги, билимини ёритади. Унинг персонажлари ҳадеб гапиравермайди, воқеалардан узоқ вақт четда қолмайди, тез-тез кўриниб туради. Ҳар бир типга, унинг ички оламини, ўзига хос характерини ёритишга керак бўлган характерли моментлар, хусусиятлар топиб берилади.

Автор ҳар бир шахснинг тилини характери, ички мазмунига қараб индивидуаллаштиради, синфнинг гуруҳнинг вакиллари ўз тиллари билан сўзлатишга муяссар бўлади. Ифвогар Норқўзининг нутқидан, ижобий қаҳрамонлар Масгон, Аҳмад полвон, Турдиалиларнинг нутқи ҳам мазмуни, ҳам характери, ҳам йўналиши, ҳам манераси жиҳатидан фарқ қилади. Ҳаттоки, ифвогарлар — Норқўзи, Низомиддинов, нодонлар — Фаҳмиддин, Нурматжон, ишёқмаслар — Набигул, Жонфигонларнинг тилларида ҳам тафовутлар, бир-биридан фарқ қиладиган нутқий характеристикалар ёрқин кўзга ташланади.

А. Қаҳҳор ҳикояларга ном қўйишга ҳам уста. У, номларни асарнинг умумий мазмунидан, қаҳрамоннинг характеридан келтириб чиқаради. Улар авторнинг ғоясини, мақсадини очиб беришга хизмат қилади. Беқарор Набигулни ёзувчи «қанотсиз читтак» номи билан атайди. Низомиддиновнинг мунофиқлигини очиш ҳикояга ном топиб берди. «Анор» асарида эса, анор топиш масаласи қўйилган. Шунинг учин ҳам ном мазмунига монанд тушади. Адибнинг асарларида мазмунига мос тушмаган номларни учрата олмаймиз.

Персонаж тили билан автор тили бир-бирига жуда яқин. Автор тили содда, ихчам ва сиқикдир. Автор тили персонаж тилини тўлдириб, ёзувчининг ғоясини, мақсадини ва ниятини тўлароқ очиб беришга хизмат қилади. У асарнинг умумий мазмунини назарга олиб, автор тилини персонаж тили билан узвий боғлайди. Ёзувчи шахснинг характери, ички дунёси ва психологиясини ифодалаганда, қаҳрамоннинг онгидаги фикрларни изҳор қилади, унинг воқеага, масалага, бошқа инсонга муносабатини, бир-бирига бўлган алоқасини тасвирлайди. Персонажнинг онгидаги фикрига автор ўзининг қарашларини ва унинг тўғрисидаги мулоҳазаларини сингдириб юборади.

«Ўғри» ҳикоясидан олинган қўйидаги бир мисолнинг ўзигина фикримизнинг далили бўла олади:

«Элликбоши ҳўкизини жуда нақд қилиб қўйди — гўё у кўчага чиқса бас — ҳўкиз топилади. Бу «худо яллақағур» шунчалик қилгандан кейин бир нима бериш лозим-да. Текнига мушук офтобга чиқмайди. Бу одам элликбоши бўлиш учун озмунча пул сочганми? Мингбошининг бир ўзига етти юз бог беда, бир той бергани маълум. Пошшоликдан ойлик емаса! Қобил бобо ҳамёнини қоқиштириб, борини элликбошига берди, яна қанча дуо қилди. Элликбоши бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетди».

Бу ерда Қобил бобонинг фикри, нияти автор тили билан берилади. Автор контексти персонажнинг мақсади билан қўшиб юборилади.

Ёзувчи ҳикояларида, баъзан, қаҳрамон гапиртирилмасдан, унинг гапи, орзуси, тилаги автор тили билан айтилади. «Фахриддинда («Бошсиз одам») бир одат бор: биров қандай зарур ишни сўрамасин ҳамма вақт у, худди орқасида бирон қизиқ воқеа бўлиб тургандай, орқасига қараб туриб, ё «билмайман» дейди, ёки «дадам билади», деб жавоб берар»ди.

Бундай приёмларни ёзувчи кўп ишлатади, булар ҳаммаси автор тили билан персонаж тили нақадар яқинлигини, улар бир-бирига ҳамоҳанг бўлиб кетганлигини кўрсатади.

Абдулла Қаҳҳор ўз ғоясини ёрқинроқ очиш, характери бўрттириб кўрсатиш, асарларига ихчамлик ва оҳангдорлик киритиш мақсадида бадий тасвирлаш воситаларини ўз устози Чехов сингари усталик билан ишга солади, тасвирлаш воситаларини воқеалар мағзига, характерлар суягига сингдириб юборади. Ҳар бир восита асарда ўз ўрнини топади. Асарларнинг тилида ишлатилган мақоллар, иборалар, ўхшатишлар, солиштиришлар, киноялар, мажозлар, муболағалар, жонлантиришлар, синонимлар ва антонимларнинг ҳаммаси асосий мақсадга — ғояни чуқурроқ ифодалашга, образни жонли яратишга, воқеаларни тўлароқ тасвирлашга қаратилади. А. Қаҳҳор жонли халқ тилидан характерли бўлган тасвирлаш воситаларини танлаб олиб, ишлатиб, ўқувчиларда воқеалар ва қаҳрамонлар тўғрисидаги тасаввурни кучайтиришга, ўқувчининг эстетик завқини уйғотишга муваффақ бўлади. Бунга ўз устози каби халқ оғзаки ижодини чуқур ўрганиш орқали эри-

шади. Шунинг учун бадий тасвирлаш воситалари фольклордаги каби ўткир, эмоция қўзғатувчидир.

А. Қаҳҳорнинг халқ мақоллари, ҳикматли сўзларини ишлатиш соҳасидаги маҳорати алоҳида диққатга сазовордир. Унинг қўллаган ҳар бир мақоли, матали асарнинг чуқур мазмунидан ҳариб чиқади. Персонажларининг характери қайси синф ва гуруҳга тааллуқли эканлигини назарга олиб, автор уларга мос келадиган мақол ва ибораларни ишлатади.

«Кечқурун Қобил бобо аминнинг олдига борадиган бўлди. **Қуруқ қошиқ оғиз йиртади**, аминга қанча пул олиб борса бўлади? Берганга битта ҳам кўп, олганга ўнта ҳам оз» («Ўғри»). (Курсив бизники — Ҳ. А.)

«Қуруқ қошиқ оғиз йиртади» мақоли усталик билан воқеанинг маъзига сингдириб юборилган. Бу мақол амалдорларнинг очкўзлигини, порахўрлигини очишга ўринли қаратилган.

«Текинга мушук офтобга чиқмайди», «Ўйнашмагил арбоб билан — сени урар ҳар боб билан» («Ўғри»), «Гўшт суяксиз бўлмайди» («Мунофиқ»), «Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилар» («Ошиқ»), «Бошим кал бўлса ҳам, кўнглим позик» («Қанотсиз читтак») каби кўплаб мақол ва маталлар асарларда мақсадга мувофиқ ишлатилади.

А. Қаҳҳор воқеаларнинг мазмунидан ва шахсларнинг характеридан келиб чиқиб, ўз асарларида эпиграфни ҳам усталик билан қўллайди. Унинг танлаган барча эпиграфлари, деярли, мақоллардан иборат. Эпиграф-мақоллар ёрдами билан автор кўпинча асар таясани, ўз мақсадини англатиб қўяди.

«Осмон йироқ, ер қаттиқ» («Бемор»), «Отнинг ўлими — итнинг байрами» («Ўғри»), «Ола қарға ғоқ этади, ўз вақтини чоғ этади» («Башорат») каби эпиграфлар асар мазмуни билан узвий боғланиб кетади, автор таясига батамом мос тушади. «Отнинг ўлими — итнинг байрами» эпиграфида автор Қобил бобонинг таланишини, хароб бўлишини отнинг ўлимига, амалдорларнинг талашлари, шу йўл билан бойишларини итнинг байрамига ўхшатиб, социал хулосалар чиқаради, чуқур умумлашмалар қилади. Бу ҳол ёзувчининг мақолларни эпиграф сифатида жуда ўринли ишлата олишини кўрсатади.

Абдулла Қаҳҳор халқ мақоллари ва ибораларини ўз ижодида қўллаш билан кифояланиб қолмай, уларга асосланган ҳолда, янги афоризмлар ижод этади. Унинг

афоризмлари, кўпинча, мақолларнинг давоми ва ривож сифатида майдонга келади. Халқ мақоллари билан авторнинг тўқиган иборалари бир-бирларини тўлдириб, бир бутунликни ташкил қилади. «Уроқда йўқ, машоқда йўқ — хирмонда ҳозир **бўлганлар бошларинг-ни айлантирганлар**» («Кўр кўзнинг очилиши». Курсив бизники — **Х. А.**). Бу жумланинг биринчи қисми халқ мақоли бўлиб, иккинчиси эса, мақол асосида тузилган автор ибораси эди.

«Мингта хушомадгўйни ҳўл олиб бориб, қуруқ олиб келама-а!» («Икки ёрти — бир бутун») деган ибора «сувга олиб бориб, суғормасдан олиб келади» маталлининг ижодий ривож сифатида ишлатилган. Булар Абдулла Қаҳҳорнинг халқ мақоллари ва маталларини ривожлантиришга ва бойитишга баракали ҳисса қўшганлигини кўрсатади.

Санъаткор сифатлаш, ўхшатиш, солиштирмаларни ишлатишда ҳам катта муваффақиятларга эришади. Ўхшатишлар ёрдами билан тилнинг образли ва ранг-баранг бўлишига муяссар бўлади. Тасвирлаш воситаларини кенг қўллайди. Ҳар бир ўхшатиш воқеанинг характериға, шахснинг моҳиятиға, ҳолатиға қараб ўз урини топади. Авторнинг салбий типларға нафрат, жирканч, ғазаб билан, ижобий қаҳрамонларға эса, севги ва ҳурмат билан қарашлари сифатлаш ва ўхшатишларда ҳам гавдаланади.

«...Ҳовлининг устидан пастлаб учган самолёт ўтиб қолди. Хотин **чарс беданадай** патиллаб қочмоқчи бўлганда, юзини каниак гулнинг поясига уриб олди» («Майиз емаган хотин»). Бу ўринда сифатлаш ёрдами билан Норқўзиннинг хотини масҳара қилинади. У, жаллодга бўлган салбий муносабатини билдириб, бундай ёзади: «**Пакана, ғунда вужуди ажалдан дарак бериб турган жаллод** келиб унинг елкасидан қаттиқ тортганда, бу уч кунлик азоб ичида ҳолдан тойган Аҳмад полвон, оёқлари чалишиб, чалқанча йиқилди» («Кўр кўзнинг очилиши»).

Муштумзўрлар қўлиға тушиб қолган Усмоналининг ҳолатини автор усталик билан ифода этади: «...ўзини ўрамчи уяға илинган пашшадай ҳис қилар эди» («Қишлоқ ҳукм остида»).

«Ўжар»да Заргаров портретнинг остидаги ёзувни ўқиб, худди «қанотли туя кўргандай» ажабланади. Ўхшатиш ёрдамида Заргаровнинг мот қилинганлиги ёрқин очилади.

Кассир Эгамберди («Афлотун муҳаббати»)нинг хушхотини Фазилатнинг заёмига катта ютуқ чиққанини билгандан кейинги вазияти тўлиқ, ихчам характеристикасини топади. «У, туғадиган товукдай бесаранжом, бетоқат, ўзини қаерга уришини билмайди». Янги, европача усулда солинган уйнинг соғлом «ёш йигит»га, эски уйнинг эса, «узоқ ётган касал»га ўхшатилиши муддаога мувофиқ келади.

А. Қаҳҳор ўзбек адабий тилига асосланган ҳолда, ўз ижодида диалектларни, маҳаллий шеваларни мумкин қадар ишлатмасликка ҳаракат қилади. У, диалектизмдан маълум бир жойнинг колоритини бериш, шеванинг ўзига хос хусусиятларини сақлаш мақсадида фойдаланади.

Унинг асарларида архаик сўзларни ниҳоятда оз учратамиз, улар ҳам маълум бир даврнинг характери-ни, персонажларнинг тил хусусиятларини белгилашда қўлланилган («Миллатчилар»даги Мирза Баҳром, Тавҳидий тилининг лексикаси). Ҳикояларида диалект ва архаизмларнинг жуда ҳам кам қўлланиши автор тилига аниқлик ва тиниқлик киритган.

Адибнинг бу соҳадаги маҳорати Чеховни эсга туширади. Унинг тасвирий воситаларни ишлатишда шева, архаизмни кам қўллашда улугъ ёзувчи йўлидан борганлиги сезилиб турибди.

Чеховдан А. Қаҳҳорга мерос бўлиб қолган яна муҳим нарса — кичик ҳикояда катта мазмунли сюжетни сиғдира олиш, композицияни пухта тузиш, конфликтни ўткир, кескин қилиб ифода этиш маҳорати эди.

Чехов сиқиклик, ихчамлик учун курашиб, деярли экспозицияни қўлламасдан, ҳикояни тўппа-тўғри воқеадан бошлаган. «Мен, — дейди Чехов, — фақат боши ва охиригина бўлган ҳикояларни ёзишга ўрганиб қолганман»¹. У ўз ҳикояларида бунга тўла амал қилди.

А. Қаҳҳор ҳам ўз устози каби иш тутди. Бу нарсага у илк ҳикояларида эриша олмаган бўлса ҳам, кейинги асарларида уни тўла амалга оширади. «Рақиб» ҳикоясида автор узоқ — экспозиция берган бўлса, кейинги ҳикояларини воқеалардан, яъни тугундан бошлайди: «Кампир тонг қоронғисида ҳамир қилгани туриб, ҳўкиздан хабар олди» («Ўғри»); «Оқибат Низомиддиновга ҳам сўз берилди» («Мунофиқ»), «Сотибодиннинг хотини оғриб қолди» («Бемор»), «Муҳаррир ҳозир

---

¹ А. П. Чехов. О литературе. ГИХЛ, Москва, 1955, стр. 56.

келтирилган чойдан икки хўплаб, энди бизга қараган эди, эшикдан биров кириб келди» («Бек»), «Ўзининг айтишига кўра «нафис адабиёт муаллими» ўртоқ Бақоев оғилга кириб таъби хира бўлди» («Адабиёт муаллими»). Ҳикоялардаги воқеалар бошланиши билан қаҳрамонлар ҳаракатга тушади. А. Қаҳҳорнинг бу линияси содда сюжетли мазмуни ичига китобхонни тезда олиб кириб кетади. Китобхон ўзини тезда воқеалар тўлқинида, уларнинг ривожига кўради.

Чеховга ўхшаш А. Қаҳҳор воқеанинг тугунини тездан кульминация, ундан сўнг ечим билан алмаштиради. Композициянинг бир бўлагидан иккинчи бўлагига ўтганлигини китобхон, ҳаттоки, сезмай ҳам қолади.

А. П. Чеховнинг «Чиновникнинг ўлими» ҳикоясини олайлик. Экзекутор Червяковнинг апшу уриши билан тугун бошланади. Генералдан кечирим сўрашлари билан тугун ривожлана боради. Червяковнинг генералдан охирги афв сўрамоқчи бўлиши ва генералнинг уни ҳайдаб чиқариши ҳикоядаги воқеани кульминацияга олиб чиқади. Кульминация бирдан ечимга ўтади. Червяковнинг уйига келиб ётиб, ўлиши билан воқеа батамом тамомланади.

А. Қаҳҳор ҳикояларида ҳам шунга ўхшаш композицион муштарак томонларни кўрамыз. Мисол тарзида «Бемор» ҳикоясини кўздан кечирайлик: Сотиболдиннинг хотини оғриб қолиши билан бошланган тугун, уни даволашга ҳаракат қилиниши билан кучаяди. Беморнинг жуда ҳам оғирлашиши, инқиллаб ётиши — воқеанинг кульминация нуқтаси ҳисобланади. Беморнинг ўлиши билан воқеа ечилади.

Автор ўз ҳикояларида воқеаларни турлича тамомлайди. Кутилмаган, қизиқарли, оригинал ечимларни қўллайди. Айрим асарларида қаҳрамонларнинг ўлими («Бемор», «Тангрининг кулгиси») билан ечим ҳал қилинса, баъзиларида салбий типларнинг мот бўлиши, шарманда бўлиши («Ўжар», «Майиз емаган хотин», «Мунофиқ»), салбий қаҳрамоннинг тузалиши («Жонфйғон»), шахсларнинг мақсадга етиши («Мастон», «Тўй») билан асарлар тамомланади. «Қабрдан товуш»да эса, бош қаҳрамоннинг уйқудан уйғониб кетиши ечимга олиб келган.

Авторнинг композиция, сюжет тузишдаги эволюциясини бир-икки мисол билан исботлаш мумкин.

«Кўр кўзнинг очилиши»да тугун, кульминация, ечимга тиниқлик киритилади, улар янада сиқик берилади.

Композициянинг бу элементлари бир-бири билан узвий боғланади. Асарни якунловчи, ундаги воқеаларга ҳукм чиқарувчи ечим тўлиқ ҳолда ҳал қилинади. «Қишлоқ ҳукм остида» ҳикоясида кураш натижасида душманлар тор-мор қилинади, лекин уларнинг тақдири узил-кесил очилмайди. «Кўр кўзнинг очилиши»да эса бошқа картинани кўрамиз. Ҳикоя финалида Аҳмад полвоннинг ҳаяжонли нутқидан ва унинг жасурлигидан босмачилар қаторига адашиб ўтиб қолган йигитларнинг кўзи очилади. Аҳмад полвон ҳалок бўлса-да, руҳан ғалаба қозонади. Аҳмад полвоннинг ўлими — оптимистик руҳдаги ўлим эди. У мақсадни, нима учун курашишни яхши англаб, онгли равишда ҳалок бўлади. Унинг ўлими босмачиларнинг ҳалокатга учрашига, бир қанча йигитларнинг ҳаётини сақлаб қолишга сабаб бўлади. Ҳикояда воқеалар батамом тугатилади, янги куч, янги ҳаёт тантана қилади. Бу эса, бирдан-бир тўғри ечим эди. Бир-бирига темаси яқин бўлган уч ҳикояда («Санъаткор», «Адабиёт муаллими», «Ўжар») тугун, кульминация ва ечим ҳам турлича давом эттирилади ва ҳал қилинади. «Санъаткор»да артистнинг тракторист билан учрашиши билан тугун бошланса, ўз хизматчиси билан тўқнашиши кульминацияга олиб чиқади. Артист уйқуга кетиб, тушида трактористни кўриши билан сюжет ечилади. «Адабиёт муаллими»да композициянинг элементларини эволюцияда кўрсатиш кучайтирилган ва ечимга аниқлик киритилган. Боқижон Чеховнинг ўлган йилини билмаганидан «бир оз ўнғайсизланади». У тупикка кириб қолганлигини сезса-да, лекин отдан тушса ҳам, узангидан тушмай, чалкаш, охирига етиб бўлмайдиган чигал жумлалар билан ўзини қутқармоқчи бўлади. Ҳамида поччасидан ҳеч нарса ололмасдан, бошини оғирлаштириб кўчага чиқиши билан ҳикоя тугалланади. Бу эса, воқеа ҳал қилинган ечим эди. Автор айниқса «Ўжар»нинг ечимини катта муваффақият билан тугади.

Икки танқидчи ёш бола Суяр олдида узил-кесил мот бўладилар ва улар нотўғри фикрда эканликларини англаб етадилар. Бу эса бирдан-бир тўғри, ҳаққоний, тўла равишда тугатилган воқеанинг ечими эди. «Ўжар»да воқеанинг ривож, кульминацияси ҳам бошқа иккита ҳикоядан фарқ қилади. Ҳикояда олдинги асарларига қараганда тугунга кўпроқ ўрин берилган, у бир оз чўзилган.

Икки биродарнинг ичкилик ичиб дилкашлик қилиши, тарбия тўғрисидаги суҳбатлари, шахматни қоралашлари тугунни ташкил қилади. Суярнинг Салтиков-Шчердин тўғрисидаги музокарага кириши билан воқеа кульминацион характерга ўтади ва кульминация тездан ечим билан алмашинади. Олдинги ҳикояларига ўхшаш бир қаҳрамоннинг иккинчи қаҳрамонга берган саволи узоқ вақт жавобсиз қолмайди. Саволга уланиб кетган жавоб билан воқеанинг кульминацияси бошланиб кетади. Булар шуни кўрсатадики, А. Қаҳҳор уч асарида асосан бир проблемани олиб чиққан бўлса ҳам, лекин бир-биридан ажралиб турадиган сюжет ва композицияни тузади.

Автор кўпинча қисқалик, ихчамликка эришиниш мақсадида, воқеалар ва персонажлар устидан ҳукм чиқармай, уларни хотималашни, умумлаштиришни, чуқур мулоҳаза юргизишни ва ўз фикрини, ғоясини давом эттиришни ўқувчиларга ҳавола қилади. Бундан ёзувчининг ғояси, фикри, мақсади, воқеа ва персонажларга муносабати, ўз қарашлари йўқ экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Тўғри, ёзувчининг илк ҳикояларида баъзан хотима қоронғи бўлиб қоларди. Шундай ҳолатни «Рақиб»да учратамиз. Ота билан ўғил ўртасидаги конфликт ҳал қилинмайди. Ҳаким ўз фикрида қолади. Мардонақул ўз позициясини ўзгартмайди. Ҳикоя дўстларининг Мардонақулга эскини тузатиш тўғрисидаги насиҳатлари билан тугайди.

Новеллистнинг ўтмиш циклидаги асарларида эса воқеалар тугатилган, улар устидан ҳукм чиқариш учун автор воқеаларни ўқувчига асослаб беради. «Ўғри» ҳикояси ажойиб хотима билан тамомланади. «Эртасига элликбоши Қобил бобони бошлаб қайнатаси Эгамберди пахтафурушнинг олдига олиб борди. Пахтафуруш чолнинг ҳолига кўп ачинди ва ерини ҳайдаб олгани битта эмас, иккита ҳўкиз берди, лекин кичкинагина шарти бор. Бу шарт кузда маълум бўлади...» Бу хотимада Қобил бобонинг пахтафурушга қўл ва оёғи билан боғланиб қолганлиги ойнадай равшан.

«Кўр кўзнинг очилиши» қўйидагича хотималанади: «...ўзаро отишув бошланиб кетди. Отишув шомгача давом этиб, азамат бир ёнғин бошланиши билан тинди. Бойнинг ҳовлиси устидан қуюқ, қизғиш тугун буралиб-буралиб осмонга кўтарила бошлади». Жангнинг нима билан тамом бўлганлигини автор таъкидлаб ўтмайди. Лекин ҳикоядаги воқеанинг йўналиши, ғоянинг тарақ-

қиёти жанг Совет ҳокимиятига ўтган, кўзи очилган одамларнинг ғалабаси билан тугади деган хулосани чиқаришга имконият туғдиради.

Китобхонлар ҳар бир асардан хотимани тўғри чиқариши, ундаги воқеа ва персонажларнинг тақдирлари тўғрисида ҳаққоний фикр юргизиши, ўйлаши, ўринли умумлашган якунларга келиши учун ёзувчи масалаларнинг моҳияти ва маъносини очиб, уларга ёрдам беради.

У, Чеховнинг приёмларини қўллаш билан бирга, асарларидаги баъзи сюжет линияларидан ҳам ижодий фойдаланади.

«Миллатчилар» ва «Ҳар ишнинг ўз маҳкамаси бор» ҳикоялари бу жиҳатдан характерлидир. Кейинги ҳикоядаги Сухсуровнинг характери Чеховнинг «Ғилоф бандаси»даги Беликовни эслатади. Сухсуровнинг янгиликдан қўрқиши, бирор янгилик учраб қолса, «тагидан бир чатоғи чиқиб қолади, деб ўйлаши, яхши нарса бўлса, шу маҳалгача одамларга маълум бўларди, дейиши Беликовнинг хислатларига ўхшаб кетади. У, Чехов қаҳрамони каби янгиликни ўйлаб чиқарган, уни турмушга татбиқ этган кишиларга ҳам шубҳа билан қарайди. Сухсуров турмушда учраб турган нарса бўлмай қолса ҳам хавотирланиб ҳаяжонга, ташвишга тушади. Беликов ҳам Сухсуров — янгилик душманлари, эскилик ҳамроҳлари. Беликов XIX асрда учраган, ғилофга ўралган консерватор бўлса, Совет даврида учраган унга ўхшаган нусха Сухсуров образи орқали берилди. Сухсуровда даврнинг колорити маълум даражада намоён бўлди. Бухорода риштаннинг йўқотилганлигини эътироф этиши, унинг радиоузелда мудир бўлиб ишлаши каби моментларни қайд қилиш билан автор даврнинг қаҳрамонга таъсирини кўрсатади. Тўғри А. Қаҳҳорда қўрқоқнинг образи Чехов яратгандай пухта бўлиб чиқмади.

«Миллатчилар»да эса лаганбардор, моментга қараб тез-тез тусини ўзгартирадиган диний, ахлоқий, адабий «Мужаллоий миллий»нинг ношир ва муҳаррири Мирза Баҳром ва шоир Тавҳидийлар Чеховнинг «Хамелеон»идаги Очумелов образини эслатади. Ҳар икки асарда ҳам баҳслашиш предмети итдир. «Хамелеон»да бу итни генералники деб гумон қилишиб, итга сажда қилинса, «Миллатчилар»да учраган ит Қосимжон бойваччаники дейилиб, уни атрофида хушомад бошланади. Айрим моментлар ҳам бир-бирига ўхшаб кетади. Итларнинг йўлда учрашиши, улар тўғрисидаги можаролар, уларга бўлган муносабатлар ҳикояларнинг бир-бирига яқин-

лигини кўрсатади. Мирза Баҳром ва Тавҳидийлар ҳам Очумелов каби принципсиз, лаганбардор, шароитга қараб тусларини ўзгартирадиган кимсалардир.

Шуни айтиб ўтиш керакки, А. Қаҳҳор, Чеховга тақлид қилишдан чиқиб, унга ижодий ёндашди. У, ҳар икки ҳикоясида ҳам янги ситуацияларни, қаҳрамонларнинг янги хислатларини кўрсатиб беради. «Ҳар ишнинг ўз маҳкамаси бор»да, биринчи планга ижобий кишилар — Йўлдошев билан Сулаймонов чиқади. Асарнинг асосий воқеасини уларнинг саргузашти ташкил қилади. Уларнинг ҳикояси орқали Сухсуровнинг характери ечилади. «Ғилоф бандаси»да эса, Беликов асарнинг бошидан то охиригача воқеалар марказида туради. «Миллатчилар»га янги бир ситуация — фақирнинг бой ўғлига муносабати ҳақидаги қисса киритилди. Бу қисса ҳикоянинг ярмига яқин қисмини ўз ичига олади. «Хамелеон»да лаганбардор бир киши — Очумелов орқали очилса, «Миллатчилар»да икки киши — Мирза Баҳром ва Тавҳидий образларида гавдалантирилган. Мирза Баҳром ва Тавҳидийнинг характерлари Очумеловнинг характеридан фарқ ҳам қилади. «Хамелеон» воқеаларнинг янада кескинлиги, ситуацияларнинг турли хилда берилиши, вазиятларнинг тез-тез ўзгариб туриши билан «Миллатчилар»дан ажралиб туради.

Булар — кўр-кўрона тақлидни эмас, балки ижодий таъсирнинг самарасини кўрсатади.

А. Қаҳҳор инсонларнинг ички оламига чуқур кириб боришни ҳам Чеховдан ўрганди. Бу эса, ўз қаҳрамонларининг қайғу-аламларини, ҳаяжонларини, даҳшат-ваҳималарини, ғазаб-нафратларини ёрқин ифода этишга имконият туғдирди. Новеллаларда киши руҳининг мураккаб томонлари ингичка тасвирларда кўрина бошлади. Ёзувчи ҳикояларининг муҳим хусусияти шундаки, уларда инсоннинг руҳий ҳолати тўғри тасаввур қилиниши билан бирга, руҳий ҳолат асар мазмунини билан чамбарчас боғланиб кетади. Мазмундан, асарнинг ғоявий йўналишидан қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари, товланишлари келтириб чиқарилади. Уларнинг психологияси ҳикоя мазмунига, персонаж характерига тўла мос тушади. «Яхшиси, — деб ёзган эди Чехов, — қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини таърифлаб беришдан қочиш лозим; қаҳрамонларнинг ҳаракатидан руҳий ҳолати билиниб туришига эришмоқ керак»¹.

¹ А. П. Чехов. О литературе, ГИХЛ, Москва, 1955, стр. 36—37.

Чеховнинг ўзи бунга муяссар бўлган эди. У, ўглидан ажарган отанинг қайғусини бундай чизади: «Иона ўглининг қандай қилиб вафот қилганини сўзлаб бермоқчи бўлиб орқасига ўгирилган эди ҳамки, букри енгил нафас олиб, худога шукур, етдик, деб қолди. Мана, биттангани олиб, саёқ йигитлар кириб кетган қоронғи йўлакка узоқ вақт тикилиб турди. Яна у танҳо қолди, яна сукунат... Салгина кўнглидан кўтарилган ёлғизлик алами қайта бошдан куч олиб, унинг юрагини сиқа бошлади. Иона ҳаяжонли ва аламли кўзлари билан кўчанинг икки томонида оқаётган халойиққа боқди. У ёқ-бу ёққа ўтиб турган шу мингларча одамлардан унинг дард-ҳасратига қулоқ соладиган бирор киши топилмасмикин? Лекин ўткинчилар на унинг ўзини, на кўнглидаги аламини пайқамай ўтиб кетмоқдалар. Ҳасрат шундай зўр ва чексиз. Агар Ионанинг юраги ёрилса-ю, ичидаги чексиз, поёнсиз дард-ҳасратни оқиб чиқса борми, ер юзини тутиб кетарди». («Ҳасрат» — *Зумрад таржимаси.*) Улуғ ёзувчи қаҳрамоннинг характерида, аҳволидан руҳий кечинмаларини келтириб чиқарди. Қаҳрамоннинг психологиясини чуқур акс эттирди.

Қаҳрамонларнинг психологиясини чуқур таҳлил қилиш А. Қаҳҳор ҳикояларига ҳам хосдир. Қобил бобо, Туробжон, Сотиболди ва бошқа персонажларнинг психологияси худди Чехов айтгандай тасвир этилади. Персонажнинг ҳар бир ҳаракати унинг ички дунёсининг янги-янги томонларини очиб боради. Руҳий ҳолатнинг турли-турли кўринишлари, қаҳрамоннинг характери воқеалар билан боғлиқ ҳолда ёритилади:

«Хотин овқатга унади, эрининг «бошқоронғи бўл, эвида бўл-да!» дегани унга жуда алам қилди, хўрлиги келди, ўпкаси тўлди. Овқат пишди. Қозоннинг занги чиқиб қорайган гўжага қатиқ ҳам ранг киргазолмади. Туробжон икки коса ичди, хотин эса ҳануз бир косани яримлата олмас эди. Унинг имиллашини кўриб, Туробжоннинг кўзига негадир оқсоқ мушук кўринди. Мушук йиртилган енгини эсига туширди, авзойи бузилди. Унинг авзойидан «эсиз жўхори, қатиқ, ўтин» деган маънони англаб хотин, кўнгли тортмаслигига қарамасдан, косани бўшатди аммо дарҳол том орқасига ўтиб, кўзлари қизарган, чакка томирлари чиққан қайтди.

— Ҳали туғилмаган болани ер юткур дединг-а,— деди Туробжон борган сайин тутақчишиб.

Хотин индамай дастурхонни йиғиштириб, қозонга сув қуяётиб, эшитилар-эшитилмас деди: